

ОТГЛАГОЛНИ ПРИДАГАТЕЛНИ ИМЕНА ИЛИ АДЕКТИВИРАНИ ПРИЧАСТИЯ

Мария Чоролеева

В съвременния български книжовен език се е оформила категория отглаголни образувания със суфикс *-м*, проникнали от руски език, който на свой ред ги е заел от старобългарски език.

В литературата е прието тези образувания да се разглеждат като непродуктивни остатъци от старобългарските сегашни страдателни причастия, употребявани в съвременния български книжовен език като прилагателни имена.

Задача на настоящата статия е да се определи мястото на дадената група форми в езиковата система въз основа на значението и граматическите им свойства. Как могат да бъдат определени формите на *-м* — като адективиращи причастия или като отглаголни прилагателни имена, следователно, с какъв термин би трябвало да бъдат квалифицирани тази категория имена?

Преди да бъде направена необходимата характеристика на въпросните имена, налага се да се изясни терминът адективиращи причастия¹.

В лексико-граматическата система на частите на речта във всеки език се наблюдава непрекъснат процес на преход на думите от една категория в друга. В този процес думите от дадена част на речта постепенно изменят своята природа, придобиват нови лексикални значения, граматически качества и синтактически функции, характерни за категорията, в която проникват, като при това запазват външната си морфологическа форма. Един от процесите на трансформацията на частите на речта е адективацията на причастията. Най-чести са случаите, когато причастното образувание при един синтактически условия се употребява като обикновено причастие, а при други, в способстващи за адективацията контекст, се употребява като прилагателно име. Срв. напр.:

Коят белее великолепен, тънконог... а всяко мускулче трепереше под *гледжосаната* му от слънцето кожа (Н. Тихолов) и В калена *гледжосана* панца се белееше като сняг кисело мляко (Бончо Несторов).

¹ Възприемаме термина *адективиращо причастие*, употребяван в съветската литература. Вж. В. В. Лопатин, Адективация причастий и ее отношение к словообразованию, Вопросы языкознания, 1966, № 5, стр. 38; М. Ф. Лукин, Переход причастий в прилагательные и существительные в современном русском литературном языке [кандидатска дисертация], Херсон, 1965.

Адективираното причастие не скъсва напълно със системата от форми на съответния глагол. В него само временно при наличието на определени условия се неутрализират глаголните свойства и на преден план изпъкват свойствата на прилагателно име, заложи в природата на причастие¹.

В някои случаи адективираното причастие може напълно да се откъсне от глагола и неговите форми и независимо от условията на контекста да се употребява като прилагателно име, омоним на съответното причастие. Срв.:

Ти ще видиш там *набити* на прътове, на върлини на момците ми главите (Хр. Ботев) и *Набитото* око на офицера забеляза нещо съмнително (Сл. Трънски).

Набит в съчетанието *набито око* притежава значение, съвсем различно от значението на съответното причастие. Семантично диференцирано, то представлява омоним на причастие. Такива адективирани причастия могат да бъдат определени като отпричастни прилагателни имена, тъй като съответните причастия словообразователно ги мотивират и ясно личи техният отпричастен произход.

Докато адективираните причастия се явяват като резултат на непълна адективация, то отпричастните прилагателни имена са резултат на пълна адективация.

Така, в групата на адективираните причастия (в най-широк смисъл) могат да бъдат отделени два типа имена: адективирани причастия в тесен смисъл (причастия, употребени като прилагателни) и отпричастни прилагателни имена, но и едните, и другите винаги са словообразователно мотивирани от причастните форми на съответния глагол.

За да бъдат квалифицирани имената на *-м* като адективирани причастия или отглаголни прилагателни имена, трябва да бъде установено могат ли те да се употребяват и в значение на причастия, мотивирани ли са словообразователно от съответни причастни форми, т. е. дали се образуват като адективираните причастия на *-м* по функционален път или се създават по модел направо от глаголна основа.

Разглежданата категория отглаголни образувания със суфикс *-м* няма еднороден състав (по значение и произход). Според В. Ф. Иванова в нея могат да бъдат отделени три разновидности²: а) Прилагателни със значение за възможност / невъзможност на действието: *разтворим, непобедим, нерушим*, б) Прилагателни, еквивалентни по значение на руските прилагателни от причастен произход: *невредим, любим, необитаем* и др., в) Прилагателните *зависим* и *значим*. Такова едно подразделяне на три групи мъчно може да бъде прието, тъй като не е въз основа на единен принцип. От една страна, първата и третата група се различават по значение, а, от друга страна, втората и третата група се различават по начин на образуване, тъй като В. Ф. Иванова приема, че *зависим* и *значим* нямат причастен произход. По-правилно би било въз основа на семантичния принцип тези имена да се разделят на две групи:

1. Форми със значение за възможност или невъзможност на действието, образувани отделен структурно-семантичен тип. Те са жива, продуктивна и необходима категория за езика. В състава им се

¹ Срв. М. Ф. Лукин, цит. дисертация, стр. 129—130.

² В. Ф. Иванова, Болгарские эквиваленты русских отглагольных образований на *-мый*, Всесоюз. конференция по славянской филологии, Ленинград, 1962, стр. 82—83.

различават както заемки от руски език, така и много образувания на българска почва.

2. Единични имена, не притежаващи значение за възможност или невъзможност на действието, заети от руски език.

Ще разгледаме най-напред първата група форми на *-и*, тъй като те се отличават със специфичното си значение за възможност или невъзможност за извършване на действие от лице или предмет върху определяния предмет-обект на действието. Към нея се отнасят имена, образувани от глаголни основи от свършен и несвършен вид. (Срв. *незабравим, непобедим, разбираем, предаваем*.) Преобладават формите от глаголи от свършен вид със суфикс *-им*.

По лексикално значение тази група напълно се е обособила от категорията на обикновените причастия. Страдателните причастия означават процесуален, действителен признак на обекта на действието, при което се посочва или мисли субект на действието, напр.:

— Вода! — повтори отец Кирил, и в гласа му прозвуча ужасът на едно свръхчовешко усилие, *победено* от смъртта (Ел. Пелин); — Какво ще дадеш, за да не влезе синът ти в затвора? — се обръща адвокатът към съсухрената, *забравена* от смъртта майка на един от арестуваните (Г. Белев).

Образуванията на *-и* от разглежданата група не могат да означават конкретно действие. Те посочват само, че определено действие може да бъде извършено върху предмет, те посочват качеството, свойството на предмета, а именно способността му да бъде обект на действието, но самото му протичане, извършване, те не означават, напр.:

Сините ѝ очи гледаха княза, настойчиви и жестоки, уверени в своята *непобедима* чистота (Ем. Станев); Кръстников ме погледна със *забележим* интерес, но нищо не отвърна (П. Вежинов); — Обичта към отечеството е била винаги за мен *неизцелима* язва, момко! Тя никога не ми е давала покой (Ст. Дичев); Тя е *неизчерпаема* енергия, бързина и точност в движенията на княза го безпокояха и плашеха, както и черният соколов блисък във всевиждащите му очи (Ем. Станев); Проницателният поглед ще открие дреболии и от друг род; метални украшения, библиотеката със *сгъваема* чертожна дъска — все вещи, които издват нечия принадлежност към сферата на техническата мисъл (Драгомир Асенев).

В съчетанието *непобедима чистота* образованието *непобедима* не означава, че не се извършва действието „побеждаване“, а посочва като постоянно свойство на тази чистота невъзможността да бъде победена. Изразена е неспособността на предмета да бъде обект на даденото действие. Във втория пример *забележим интерес* — това е явен, открит интерес. Формата *забележим* означава, че предметът лесно може да стане обект на действието. Изразена е във висока степен възможността на дадения процес. *Неизцелим* означава постоянно качество на язва, това, че тя никога не може да бъде излекувана. В четвъртия пример *неизчерпаема* изразява невъзможността да бъде изчерпана енергията като нейно извънременно свойство, присъщо ѝ само по себе си, а не свързано с някакъв деятел и с конкретно протичане на процеса. *Сгъваем* в съчетанието *сгъваема дъска* означава свойство, по което предметът се отличава от други подобни предмети.

Могат ли разглежданите образувания да изразяват временни, видови и задогови значения, характеризиращи глаголните форми?

Имената на *-и* със значение за възможност или невъзможност на действието не посочват изменение на изразявания от тях признак във времето. Например *непобедим* в съчетанието *непобедима армия* посочва, че армията при-

тежава признака невъзможност да бъде победена и този признак ѝ е постоянно присъщ. Констатността на признака ясно проличава, ако поставим тези форми с минали причастия от същия глагол: *не победен — непобедим, не забравен — забравим, разтворен — разтворим*. Докато миналите страдателни причастия в посочените примери означават резултат от извършено действие, то формите на *-м* нямат временно значение. Нарушена е всяка временна съотносителност между тези форми и причастията от съответния глагол. Напр. *разтворим* не може да се съотнася с причастията от същия глагол. В съчетанието *разтворими соли* то не означава, че солите в момента се разтварят, а че те притежават въобще свойството да се разтварят. *Управляем* в съчет. *управляем балон* не посочва, че той в момента е управляван, а че той може да се управлява и по това си свойство се отличава от други видове балони. *Неизменяема част на речта* не е тази, която в момента не се изменя, а тази, която притежава въобще, постоянно това свойство, по което се отличава от изменяемите части на речта.

Формите на *-м* не изразяват и видовото значение на глаголните основи. Ако разгледаме речниковите статии на тези имена в „Речник на съвременния български книжовен език“, това веднага проличава, напр. *непревзимаем* 'който не може да бъде превзет, завладян', *неизчерпаем* 'който не може да се изчерпи'. Не може да бъде установена видова съотносителност между формите на *-м* и съответните минали страдателни причастия, напр.: *разтворим — разтворен, разтварян; непобедим — победен, побеждаван*.

Тъй като имената със суфикс *-м* не изразяват процесуален признак, те не притежават и залогово значение. Миналите страдателни причастия винаги могат да се мислят във връзка със субекта на действието. Формите на *-м*, изразяващи признака способност на предмета към някакво действие, не могат да се свържат с деятеля на това действие, тъй като те не означават конкретното му извършване. Съвсем неуместно е да се поставя въпросът „от кого?“ при съчетанията *неизчерпаема енергия, непобедима армия, съгваем стол, разтворима сол, непромокаем плат, непроходима планина*.

Характерно за разглежданите образувания на *-м* е, че повечето от тях притежават пасивен (страдателен) оттенък в значението си (т. е. означават, че определяният предмет е способен или не да бъде обект на известно действие, че е възможен обект на действието)¹. Напр. в съчетанието *забравима вечер* ясно личи страдателният оттенък в значението на *забравим*, тъй като вечерта не може сама да се забрави, тя може да бъде само обект на действието. Но формите на *-м* могат да притежават само оттенък на страдателност, тъй като не изразяват конкретно протичащо действие и никога при тях не се мислят и не могат да се мислят конкретни производители на действието.

Прилагателните със суфикс *-м*, образувани от преходни глаголи от свършен вид, които съществуват наред с едноосновни непреходни глаголи (възвратно-средни) със същото лексикално значение, могат да притежават и активен оттенък в значението си. По граматичното си значение те

¹ В. Ф. Иванова, Отглагольные прилагателные с суффиксом *-м* в современном русском литературном языке [кандидатска дисертация], Ленинград, 1951, стр. 225.

съответствуват на два глагола — преходен и непреходен и затова имат две значения — пасивно и активно, напр.: *неизтощим* 'който не може сам да се изтощи' (*неизтощим борец*) и *неизтощим* 'който не може да бъде изтощен' (*неизтощима енергия*), *неизпълним* 'който не може да бъде изпълнен' (*неизпълнима задача*) и *неизпълним* 'който не може сам да се изпълни' (*неизпълнимо желание*).

Наличието на активен оттенък в значението зависи от съществуването на непреходен (възвратно-среден) глагол със същото лексикално значение и от съчетанието със съществителни имена, означаващи предмети, които могат да извършват действието, а не да бъдат само негови обекти¹.

В „Речник на съвременния български книжовен език“ в статиите на прилагателните имена със суфикс *-м* от глаголни основи от свършен вид не е посочено, че те могат да имат две значения: активно и пасивно. Така например *непоправим* е тълкувано: 'който не може или мъчно може да се поправи', от което не е ясно дали е посочено активното или пасивното му значение. За илюстрация се привеждат два примера: *непоправима грешка*, *непоправим ленивец*, от които първият илюстрира именно пасивното значение на прилагателното — който не може да бъде поправен, а вторият — активното и пасивното значение — който не може сам да се поправи или не може да бъде поправен.

Формите със суфикс *-м* се образуват от глаголни основи от свършен и несвършен вид. Според В. Ф. Иванова формите от глаголни основи от свършен вид нямат отпричастен произход и в старобългарски език се създават във връзка с необходимостта да бъдат преведени гръцките отглаголни прилагателни на *-τος*, имащи значение на минали страдателни причастия или за възможност на действието².

Независимо от произхода им формите на *-м* от разглежданата група в съвременния български език не могат да означават действителен признак, не притежават граматическите свойства на причастията — временни, видови и залогови значения и следователно със значението си за възможност или невъзможност на действието тези имена би могло да се включат в категорията на отглаголните прилагателни имена, характеризиращи се със същото значение, образувани със суфиксите *-лив*, *-чив*, *-ителен* (*-ателен*) и др., срв. *възприемчив* 'който лесно възприема', *убедителен* 'който може да убеждава', *неубедителен* 'който не може да убеди', *търпелив* 'който може много или дълго да търпи', *нетърпелив* 'който няма търпение, не може да търпи'³.

За разглежданите отглаголни прилагателни имена са характерни следните словообразователни модели: 1) глаголна основа от свършен вид + *-им*, 2) глаголна основа от несвършен вид + *-ем*. По-продуктивен в съвременния български език е първият модел. По тези модели се създават много нови образувания. В лексикалната система на българския език са се утвърдили прилагателни имена на *-м*, образувани на българска почва, не съществуващи в руски език. Такива прилагателни са: *забеле-*

¹ Срв. В. Ф. Иванова, цит. съч., стр. 252.

² Пак там, стр. 90—92.

³ Тълкуванията на посочените прилагателни са взети от Речник на съвременния български книжовен език, т. I—III, София, 1955—1959.

жим, незабележим, ненакърним, неокачествим, незабравим, изцерим, неизцерим, непоклатим, разбираем, съвваем.

В езика на художествената литература и публицистиката се срещат и редица индивидуални образувания, напр.:

До стените стояха *неместими* дулапи с халища (Ив. Вазов); Две години и половина старецът не слеае в селото. Такъв упорит, *непреборим* човек беше (П. Велков); — Аз за себе си, господин Симеонов, мога да кажа, че веднъж да се заглади тази работа... семейството ни цяло не ще забрави тази ви добрина... То ще е *неотплатимо* благоденяние! (А. Страшимиров); Малък *носим* магнетофон би свършил отлично задачата, каквато свърши никога Гьотевиият секретар Ежерман (Б. Болгар); След дълги опити рационализаторите Иван Цонев и Михаил Бръчков от предприятието „Металургия“ в Горна Оряховица са създали първата българска возима самопомлача се пръскачка (в. Вечерни новини); Продавам двустаян, *освобождаем*, втори надпартен (в. Вечерни новини).

Така, наблюденията над материалите ни дават основание да приемем, че отглаголните прилагателни на -м със значение за възможност или невъзможност на действието съвсем не са непродуктивни, единични заемки от руски език. Те образуват отделен структурно-семантичен тип и са жива категория в съвременния български книжовен език, необходима за изразяване на лексикалното значение за възможност на действието.

Втората група форми със суфикс -м, не притежаващи значение за възможност на действието, са представени в съвременния български книжовен език от неголям брой имена, заемки от руски език: *видим* / *невидим*, *зрим* / *незрим*, *любим*, *уважаем*, *невредим*, *обитаем*, *въображаем*, *мним*, *невменяем*, *неведом*, *неотемлем*, *необходим*, *нескончаем*, *неминуем*.

В руски език тези имена са адекватирани причастия, тъй като са словообразователно мотивирани от съответни причастни форми и са възникнали по функционален път.

Ще бъде направена кратка характеристика на формите на -м от тази група, за да се установи дали в съвременния български език те притежават и значения на причастия, и следователно могат да бъдат квалифицирани като адекватирани или подобно на прилагателните от първата група не са мотивирани от причастия и напълно са придобили свойства на отглаголни прилагателни имена.

По-голямата част от тези форми нямат съответни глаголи в съвременния български език, а са заети направо от руски, което е достатъчно, за да бъдат определени като прилагателни имена. Такива са: *мним*, *невменяем*, *неведом*, *неотемлем*, *необходим*, *нескончаем*, *неминуем*, *зрим* / *незрим*.

Някои имена от разглежданата група обаче съществуват в съвременния български език успоредно със съответни глаголи, напр. *любим*, *уважаем*, *обитаем*, *невредим*, *зависим*, *значим* и др.

Те означават свойство, качество на определяните предмети, напр. *обитаем*, употребявано обикновено за „къща“, „сграда“ и др., посочва присъщия им признак — годен за живеене, *уважаем* изразява отношението на говорещия като свойство на лицето — обект на изказването, и то обикновено в обращение, *невредим* е синоним на *цял* и често, за да се подчертае свойството на предмета, се употребяват заедно (*цял и невредим*); *зависим* характеризира пояснявания предмет като несвободен, несамостоятелен.

Разглежданите форми изразяват постоянно качество на предмета. Не може да бъде установена временна съотносителност между *любим* и *любен*, *уважаем* и *уважаван*, *обитаем* и *обитаван*.

Те не притежават залогови значения, тъй като не изразяват действителен признак и, следователно, при тях не може да се мисли субект на действието. Съвсем неуместен е въпросът „От кого?“ при съчетанието *любим човек, любимо място, обитаем остров, значим факт*. Може да бъде уточнено за кого или на кого „мястото“ е „любимо“, за кого или на кого той е „любим човек“, но косвено допълнение с предлог *за* или *на* е характерно именно за прилагателните имена (*достоеен за него, приятен на или за някого, способен за нещо или на нещо* и т. н.).

При *зависим* може да бъде пояснено „зависим“ от кого?, но и в този случай образуването няма значение за страдателен залог, тъй като не означава извършване на действие, а е синоним на *несвободен, несамостоятелен* и следователно само е запазило управлението на изходния непреходен глагол.

Съществуват и форми на *-м* като *видим / невидим, зрим / незрим, разбираем / неразбираем* и др., които освен че определят предметите, като посочват характерно за тях действие, притежават и значение за възможност или невъзможност на действието, напр.:

Сибин отново се видя между дявола и Бога, обаче, за разлика от преди, не се чувствуваше самотен — любимата беше тук с *невидимото* си присъствие и умът му бе зает с нея (Ем. Станев); Елена (след *видимо* колебание): — И тъй, и тъй сме се захванали с заповедъ, защо не стигнем докрай? (Др. Асенев); Самуил затвори очи. Прониза го отчаяното лудо свирене на цурците. Не свирене, а припяване. Разнесено от *незрим* вятър (А. Дончев).

Прилагателните имена от втората група са непродуктивни, само единични заемки от руски език. Тъй като не съществуват други форми на *-м*, които да притежават и причастно значение, тази група не може да се ползва с нови образувания за сметка на адективиращи се причастия.

И така, въз основа на семантичните и граматични свойства на имената със суфикс *-м* могат да бъдат направени следните изводи:

1. В съвременния български книжовен език въпросните образувания не притежават причастни значения, не се употребяват и като причастия, следователно не са мотивирани словообразователно от съответни причастни форми. В българския език категорията на сегашните страдателни причастия напълно е изчезнала. Там, където е необходимо да се изразява значение на сегашно страдателно причастие, се употребяват минали страдателни причастия от глаголи от несвършен вид¹.

2. Тъй като имената със суфикс *-м* в съвременния български книжовен език не са словообразователно мотивирани от съответни причастия и не могат да възникват по функционален път, което се наблюдава при формите на *-н*, те не могат да бъдат квалифицирани като адективиращи причастия. По своето семантично значение и граматически свойства имената на *-м* в съвременния български книжовен език са неразделима част от категорията на отглаголните прилагателни имена

¹ Вж. Ел. Георгиева, За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език. Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968, стр. 617—626.

НАРЕЧИЕТО КАТО ЧАСТ НА РЕЧТА

Боряна Велчева

Наречието е една от частите на речта, които имат различни, понякога противоречиви тълкувания и определения. Напоследък се налага определението, според което наречието е „название на признак на признаци“¹. Това определение намира място в една класификация, в която съществителните като самостоятелно съществуващи явления са пълнозначни думи от първа степен, прилагателните и глаголите като техни признаци са пълнозначни думи от втора степен, а наречията като признаци на тези признаци — пълнозначни думи от трета степен². Предимството на това тълкуване е в неговата максимална обобщеност. Въпреки това то подхожда в недостатъчна степен за българския езиков материал. Имат се пред вид случаите, когато наречието пояснява съществителни, т. е. „названия на самостоятелно съществуващи явления“ — *малко огън, мъничко сол, много работа, почти дете, толкова народ, колко ученици* и под.³ Тези случаи са твърде чести и също така обикновени в български език, както и случаите, а които наречието пояснява прилагателно. Важно е да се спомене, че както със съществително, така и с прилагателно могат да се употребят преди всичко наречия, означаващи количество. „Именно количественные наречия и заставяют расширить определение наречия в довольно нескладную формулу „признак признака“, тогда как не будь их, можно было бы говорить просто о „признаке действия“⁴.

Очевидно е, че наречието като признак не само на признаци (т. е. на прилагателни и глаголи), а и като признак на самостоятелно същест-

¹ Св. А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1956, стр. 96; А. А. Савченко, Части речи и категории мышления, Ростов, 1959, стр. 39; J. Jahn, Slovanské adverbium, Acta Univ. Palack. Olomucensis. FPh 31, Philologica XVIII, Praha, 1966, стр. 9—17, 91; M. Komárek, K některým otázkám historickosrovnávacího zkoumání slovních druhů, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc — Praha, 1957, стр. 48; L. Dvonč, G. Horák, Fr. Miko, J. Mistrík, J. Oravec, J. Ružička, M. Urbáňok, Morfológia slovenského jazyka, Bratislava, 1966, стр. 28; О. П. Суник, Общая теория частей речи, Ленинград, 1966, стр. 123, и др.

² Вж. J. Jahn, пак там.

³ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 392; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 414. Подобни примери в руски език се тълкуват като ново езиково явление, вж. В. Л. Воронцова в сб. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка, Москва, 1968, стр. 217.

⁴ А. М. Пешковский, пос. съч., стр. 102.

вуващи явления (т. е. на съществителни) представя несъмнен интерес. Наречието се оказва пълнозначна дума и от втора,¹ и от трета степен или дума, означаваща най-общо признак. Това тълкуване се доближава до мнението на Брьондал, който определя наречието като „качество“ в една класификация, където съществителното е „предмет“, а прилагателното включва в своето значение съчетание от понятията „качество“ и „предмет“¹. (Несъмнено е, че предметността присъства в прилагателното чрез неговата съгласуемост или чрез способността му да включва в своето значение категории общи със съществителното).

Наречието е несъгласуем признак или флективно неизменяема дума, означаваща признак. Категории като род, число, падеж при имената, лице, число, време при глаголите заедно с формалните им показатели не са присъщи за наречията. Така наречието се очертава като немаркирана част на речта по отношение на останалите пълнозначни думи. „It could be argued that in terms of grammatical categories the adverb is the unmarked, grammatically negative (or „zero“) class with regard to the „inflected“ classes, which are grammatically marked“².

Общото признаково значение на наречието и неговият характер на флективно неизменяема пълнозначна дума му определя място сред останалите части на речта, където се кръстосват различни словесни класове. Това се проявява, от една страна, в т. нар. адвербиализация, в резултат на която се създава голямата група на вторично възникналите или „секундарни“ наречия³, а, от друга страна, в способността на наречията да се превръщат в непълнозначни думи (съюзи, предлози, частици). Преходното място на наречието между пълнозначните и непълнозначните думи се наблюдава и при анализа на неговата морфемна структура. Както е добре известно, наречието не притежава парадигматическа (флективна) морфема. Адвербиалният показател (напр. *-o/-e* в *добре, зле, рано, късно, -а* в *сега, кога* и пр.) се тълкува като деривационен формант⁴. Въпреки това тази морфема притежава една от чертите на парадигматичните морфемни — подобно на тях адвербиалният показател е окончание с голяма фреквентност (сихноморфема)⁵. Освен това наречието е само флективно-неизменяема, а не изобщо неизменяема дума. „Neohébnost adverbía neznamená jeho neměnnost, nemožnost substituce jedného adverbialního sufixu druhým při též základu“⁶. Това се наблюдава, както ще видим по-нататък, особено добре при местоименните наречия, където деривационните морфемни образуват парадигматични редове.

Наречията могат да бъдат групирани по няколко начина. Най-често в българските граматики те се разделят според произхода (от прилагателни, съществителни, глаголи, числителни) и според значението (наречия за време, начин, място и пр.). Тук ще се спрем на три от възможните класификации на наречията — I. По вида на означения признак (класифи-

¹ V. Brøndal, *Les parties du discours — Parties orationis*, Copenhagen, 1928, 1948 (по А. Н. Савченко, пос. съч., стр. 10—11, 15).

² Edw. Stankiewicz, *Interdependence of paradigmatic and derivational patterns*, *Word*, 18, 1962, стр. 12. Срв. също у J. Jahn, пос. съч., стр. 91.

³ Ф. Ф. Fortunatov, *Избранные труды*, т. I, стр. 165; J. Jahn, пос. съч., стр. 95.

⁴ Edw. Stankiewicz, пос. съч., стр. 6, 14; J. Jahn, пос. съч., стр. 91.

⁵ Вж. Н. В. Котова, М. Янаниев, *Сопоставление некоторых количественных характеристик славянских языков*, сб. *Славянская филология*, Москва, 1968, стр. 61.

⁶ J. Jahn, пос. съч., стр. 91.

жация, която съвпада по същество с приетата класификация по значение); II. По формална структура; III. По степен на обобщеност на признаковото значение.

Главните изводи на статията се отнасят преди всичко до взаимната зависимост на отношенията, които се установяват при делението на наречията по формални особености и делението по степен на обобщеност на признаковото значение.

I. Означеният от наречieto признак може да бъде квалификативен (*лошо, хубаво, добре, зле, силно, бърже, майсторски, така, как, някак, никак, всякак, непременно, навярно, сигурно*¹ и др.); квантитативен (*малко, много, мъничко, веднаж, дважд, колко, толкова, няколко, няколко и др.*); темпорален (*зимуе, лете, денем, нощем, рано, късно, нощес, снощи, лани, утре, кога, сега, тогава, някога, никога, всякога* и др.); пространствен (*горе, долу, напред, назад, тука, там, твдьява, къде, някъде* и пр.); каузативен (*защо, защото, затова* и др.).

II. По формални особености наречията се разделят на три основни групи.

1. Първата група, която ще означим условно с $\{A^I\}$, включва наречия, които имат обща основа с други пълнозначни думи, на първо място с прилагателните. Това са така нар. от Фортунатов „граматически“ (от гледна точка на формалната им структура) наречия², напр. *хубаво, зле, страшно, прекрасно, сигурно, майсторски, момчешки, юнашки* и пр. Тези наречия имат задължителен адвербиален показател — финална деривационна морфема, натоварена с адвербиална функция, която служи за граница между наречията и други пълнозначни думи със същата основа. Финалната морфема е продуктивна. От това следва 1. че парадигматичният ред на $\{A^I\}$ е неограничен и 2. че тя е този елемент в структурата на $\{A^I\}$, който се обобщава³, напр.:

хубав —————	добр —————
лош —————	бърж —————
пъргав —————	зл —————
страшн —————	

2. Наречията от втората група $\{A^{II}\}$ са без определена формална структура. Тук влизат наречия, които имат обща основа или само общ корен с други пълнозначни думи и разнообразни, незадължителни и непродуктивни деривационни финални морфемии, напр. *денем, нощем, днес, нощес, вчера, утре, отръки, снощи, редом, каточели, наизуст, пеш, пеша, пешком* и др. Най-често наречията от тази група представят петрифицирани стари именни или глаголни форми. Общо взето, наречията $\{A^{II}\}$ се очертават като „аморфни“ или наречия-идиомии, при които с адвербиална функция са натоварени не отделни елементи от структурата, а названието като цяло. Това са т. нар. от Фортунатов „неграматически наречия“⁴, от Пешковски — „безформени“⁵, а от Ян — „наречия

¹ Наречията за „логическо уточняване“ и „модалните“ наречия могат да се отнесат към квалификативните. Срв. също В. М. Жирмунский, О природе частей речи и их классификации, сб. Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов, Москва, 1968, стр. 13.

² Ф. Ф. Фортунатов, пос. съч., стр. 165.

³ Срв. с оморфите у J. Jan, пос. съч., стр. 42.

⁴ Ф. Ф. Фортунатов, пос. съч., стр. 165.

⁵ А. М. Пешковский, пос. съч., стр. 14—15.

с несиметрична деривация¹. Разбира се, връзка преход между първата и втората група наречия не може да се търси. Пешковски е прав, че между тях съществува „огромное количество переходных ступеней“².

3. Третата група {A^{III}} има строго организирана формална структура с обща формула R+d(+d)³, където R е коренната морфема, d е деривационната морфема с признаково (квантитативно, квалификативно, темпорално и пр.) значение, а d_f е финалната деривационна морфема (адвербиалният показател).

$$R = \begin{cases} 1. & \tau(o) - \\ 2. & \left(\begin{array}{c} - \\ \text{ня} \\ \text{ни} \\ \text{вся} \end{array} \right) \\ 3. & \\ 4. & \\ 5. & \end{cases} \quad \kappa(o) - \quad \left. \vphantom{\begin{cases} 1. \\ 2. \\ 3. \\ 4. \\ 5. \end{cases}} \right\} d = \begin{cases} 1. \text{ -ак-} \\ 2. \text{ -лк-} \\ 3. \text{ -г-} \\ 4. \text{ -(ъ)д-} \end{cases} \quad d_f = \begin{cases} \text{-а} \\ \text{-о} \\ \text{-е/я} \end{cases}$$

В тази структура влизат наречията:

1. <i>така</i>	2. <i>как</i>	3. <i>някак</i>	4. <i>никак</i>	5. <i>всякак</i>
2. <i>толкова</i>	<i>колко</i>	<i>няколко</i>	<i>николко</i>	—
3. <i>тогава</i>	<i>кога</i>	<i>някога</i>	<i>никога</i>	<i>всякога</i>
4. <i>твѣява</i>	<i>къде</i>	<i>някъде</i>	<i>никъде</i>	<i>всякъде</i>

Възможности за обобщаване имат R и d. При обобщаване на R се получават парадигматичните редове на местоименните наречия според характера на деиктичното значение на коренната морфема (показателни, въпросителни, неопределителни, отрицателни, обобщителни наречия). В случая това са вертикално написаните форми или

R ₁ +d ₁	R ₂ +d ₁	и т. н.
R ₁ +d ₂	R ₂ +d ₂	
R ₁ +d ₃	R ₂ +d ₃	
R ₁ +d ₄	R ₂ +d ₄	

При обобщаване на d се получават парадигматичните редове на местоименните наречия според означения признак (квалификативен, квантитативен, темпорален или пространствен). В случая това са хоризонтално подредените по-горе форми или

R ₁ +d ₁	R ₁ +d ₂	и т. н.
R ₂ +d ₁	R ₂ +d ₂	
R ₃ +d ₁	R ₃ +d ₂	
R ₄ +d ₁	R ₄ +d ₂	
R ₅ +d ₁	R ₅ +d ₂	

За разлика от останалите две по-горе описани групи ({A^I} и {A^{II}}), главната особеност на {A^{III}} е, че тук с адвербиална функция е натоварен преди всичко елементът d. Финалният формант d_f е непродуктивен и не навсякъде присъстващ елемент. Обикновено той се обобщава в хоризонтално написаните парадигматически редове или с други думи d и

¹ J. Janč, пос. съл., стр. 96.

² А. М. Пешковски й, пак там.

³ Или по-точно (p+R+d(+d_f)(+x), където p е представка, а x постфинална морфема (в демонстративните и относителните местоименни наречия). В дадения случай тези елементи са извън нашето внимание.

д₁ се срстват в една деривационна адвербиална морфема (полиморфема¹), напр. *-га-* в *тогава, кога* и пр., *-зде-* в *къде, някъде* и пр.

Общи черти с {A^{III}} имат някои наречия с голяма фреквентност като *тук, там*², *сега, татък*, а също така *защо, затова* и др. Тези наречия не се включват в описаната формална организация на местоименните наречия и остават по отношение на нея периферни елементи, като заемат едно място между {A^{II}} и {A^{III}}. Част от тези наречия Ян дава като нарушение на подсистемата на славянското местоименно наречие³.

III. По степен на обобщеност на значението „признак“ наречията се делят на 1. назоваващи и 2. деиктични⁴, като деиктичните от своя страна се разделят ясно и отчетливо на а) конкретни (неместоименни) и б) общи (местоименни).

1. Назоваващи са наречията, които пряко назовават признаци, т. е. наречията, чието значение има конкретни денотати в извънезиковата действителност. Тук влизат наречията от групата, която означихме с {A^I}, и част от наречията от групата {A^{II}}, напр. *прекрасно, страшно, добре, непременно, сигурно, отръки, денем, нощем, пеша, наизуст* и др.

2. Деиктични са наречията, които означават конкретни признаци само в дадена ситуация или контекст. Обобщеното признаково значение, придружено от деиктичния момент, съставят граматически елемент⁵ в значението на тези наречия.

По степен на обобщеност на признаковото (адвербиалното) значение те биват два вида: а) Местоименни, които означават признак (темпорален, квантитативен, квалификативен и пр.) изобщо, напр. *кога, тук, толкова, някога, никъде* и т. н. б) Неместоименни, с по-конкретно изразен признак — *днес, утре, вчера, лани, снощи, нощес* и пр. Най-често неместоименните деиктични наречия са темпорални и означават не време изобщо, а година, денонощие, вечер и пр., като уточняването или назоваването на конкретната година, денонощие, вечер и пр. става в дадена ситуация или контекст. По значение неместоименните деиктични наречия представят преход между назоваващите и местоименните, а по формална структура се включват в {A^{II}}, заедно с част от назоваващите наречия (вж. по-горе).

По този начин общо въз основа на съотношението между значението на наречието и неговата форма се очертават следните групи:

1. Назоваващи наречия {N}, съвпадащи с {A^I} (напр. *лошо, добре, майсторски*).

2. Назоваващи наречия {N₁}, включващи се в {A^{II}} (напр. *отръки, пеша, наизуст, денем, нощем*).

3. Неместоименни деиктични наречия, които по обобщеност на признаковото наречие са преходни между назоваващите и местоименните ({NM}) и чиято съвкупност се включва в {A^{II}} (напр. *лани, вчера, снощи*).

¹ За термините моно- и полиморфема срв. Н. В. Котова и М. Янакиев, пос. съч., стр. 60.

² За разлика от наречията *тук* и *там* наречието *тядява* има по-общо пространствено значение, но по-малка фреквентност.

³ J. Jančič, пос. съч., стр. 93.

⁴ Срв. делитбата на наречията на „обикновени“ и „местоименни“ у Л. Андрейчин, пос. съч., стр. 392.

⁵ Срв. V. Skalička, Über die Bedeutung der grammatischen Elemente, Acta Univ. Carolinae, Philologia I, 1965, Slavica Pragensia VII, стр. 11.

4. Местоименни наречия $\{M_{II}\}$, които с формалните си особености заемат едно междинно място между $\{A^{II}\}$ и $\{A^{III}\}$ (напр. *тук, там, сега*).

5. Местоименни наречия $\{M\}$, съвпадащи с $\{A^{III}\}$.

Противоположни по форма и значение са $\{H\}$ и $\{M\}$. Останалите групи са преходни между тях. Тези отношения напомнят схемата, която И. Неуступни прилага при логическата интерпретация на въпроса за център и периферия¹.

Очевидно е, че в класа на наречията се очертават два центъра — $\{H\}$ и $\{M\}$, като $\{H_1\}$ е периферна група, по отношение на $\{H\}$, а $\{M_1\}$ е периферна група по отношение на $\{M\}$. $\{HM\}$ е връзката между двата центъра. $\{H_1\}$, $\{HM\}$ и $\{M_1\}$ съставят преходните елементи в структурното поле². От своя страна двата центъра $\{H\}$ и $\{M\}$ са свързани с други класове от думи — наречията от групата $\{H\}$ преди всичко с прилагателните, а $\{M\}$ — с местоименията.

Като използваме споменатата схема, за център и периферия можем графично да представим анализираните отношения по следния начин:

Н	Н ₁	НМ	М ₁	М
център на Н	периферия на Н	връзка (между)	периферия на М	център на М

Свързването и съотношението между форма и значение с въпроса за център и периферия в езиковите системи се оказва една действително плодотворна идея³, чието разработване върху морфологически материал може да даде интересни резултати. Прилагането ѝ при класификацията на частите на речта дава възможност фактите да бъдат описани такива, каквито са, с всички техни „irregularities and complexities“⁴.

¹ J. V. Neustupný, On the Analysis of Linguistic Vagueness, Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue, TLP 2, Praha, 1966, стр. 42.

² Свързване на въпроса за център и периферия с въпросите на частите на речта вж. и у В. Г. Адмони, Полевая природа частей речи (на материале числительных), Вопросы теории частей речи, стр. 98—106.

³ Срв. напоследък у М. Dokulil, Die Dialektik von Ausdruck und Bedeutung im morphologischen Bau der slawischen Sprachen, VI. Mezinárodní sjezd slavistů. Resumé přednášek..., Praha, 1968, стр. 25.

⁴ J. V. Neustupný, пак там.

ЧАСТИЦАТА *СИ* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Галина Тагамлишка

Частичката *си* има винаги повече или по-малко осезаема генетична връзка със съвременната употреба на възвратното косвено допълнение или на възвратното притежателно определение (към имената), които водят към краткото възвратно местоимение *си* от древността¹. Интензивното използване на тази частица се наблюдава в множество различни примери, които биха могли да се класифицират било в зависимост от думата, съчетавана с тази частица, било според ролята и значението на самата частица. Между по-ясно очертаните връзки на съчетаемост и зависимост има и редица междинни случаи. А в редица съчетания частицата *си* пази явни следи на някои от изходните синтактични значения и особено често се чувствува отгласът на значението за възвратност. Понякога тези остатъчни за частицата *си* значения са все още толкова живи, че заблуждават за същността на думата и не позволяват да се забележат в нея настъпилите функционални и семантични промени. Ето защо някои от съчетанията с частицата *си* биват отминавани както в речниците, така и в граматиките на съвременния български език. Като резултат на сложни езикови процеси частицата *си* не може да се характеризира въз основа на един единствен критерий. Затова разпознаването ѝ се опира на няколко по-обща критерия. Към семантичния анализ, не винаги убедителен и достатъчен за определене на частицата поради комплекса на междинни и остатъчни значения, се прибавя и проверката за задължителната или незадължителната ѝ употреба, което следва да уточни степента на морфологичната и синтактичната ѝ самостоятелност. За съжаление обаче задължителната употреба с някои думи характеризира частицата *си* не във всичките ѝ функции. Освен това задължителната употреба в повечето случаи все още не е окончателно стабилизирана и е по-скоро израз на такава тенденция, т. е. не може да се смята за единствена възможност. Когато употребата на *си* с някои думи е наистина задължителна, обикновено това се отразява в речниците, без да се уточнява същността на задължителното *си*, срв. *спомням си*. Допълнително се използва лексико-семантичната съставка на дума без частицата *си* и същата дума, съпроводена с тази частица (ако има възможност за такава употреба), напр.

¹ Без да се разсъждава дали *си* като косвен обект или притежателно определение е все още местоимение, терминът ще се използва, за да бъдат тези случаи по-рязко разграничени от частицата, която предстои да се разгледа.

служи и *служи си*. При подобно различие в лексическото значение става ясно, че *си* е словообразователна частица, а не е нито синтактично осмислена дума, нито *dativus ethicus*. И най-последно (но не и на последно място) за ориентация се използва съпоставимостта или несъпоставимостта с кратките лични местоименни форми в обектно или притежателно значение. Ясно е, че съпоставимост има при *си* със синтактична функция. Частицата *си* е несъпоставима, т. е. неизменима с кратките лични местоименни форми, защото съчетанието с частицата излиза извън пределите на определен тип управление. Срв. „Отидох на гишетото да *си* купя билет“ (М. Гръбчева, В името на народа) и възможните ... да *му* купя, да *им* купя и под., но *стой си* несъпоставимо със *стой му*, *стой им* или др.

I. 2. Частицата *си* има своето важно място в общата система на частици, омонимични с кратките местоименни форми¹, т. е. има известно сходство и в процесите на образуването им. Именно като частица тя бегло е отбелязвана и в някои граматики² още преди монографията на Кр. Чолакова³, която разглежда тази частица в някои аспекти на употребата ѝ, а изобщо за частиците предлага обширни и интересни наблюдения. Като частица *си* се сочи и от Ст. Стоянов в най-новото издание по българска морфология⁴, без обаче да се дават там каквито и да е допълнителни разяснения. Интересно е също така, че в големия академичен тълковен речник, в който са отбелязани *му*, *ми* и *ти* като функциониращи в службата на частици⁵, *си* все още не се споменава.

Конкретният езиков материал позволява да се твърди, че употребата на *си* като частица все още не се представя изчерпателно дори в споменатата монография на Кр. Чолакова. А в същност това е твърде употребявана многообразна — полифункционална и полисемантична частица, която характеризира интензивни процеси в съвременния български език и заслужава да се проучи специално.

II. 1. Частицата *си*, извън употребата ѝ като *dativus ethicus*, се свързва или с имена, или с глаголи, а понякога има сложна двустранна връзка и към името, и към глагола, както впрочем става и с дателния падеж на обекта или на притежанието, които също понякога се комбинират и съвпадат в един общ израз (срв. *Вземи си палтото*, където *си* има едновременно и обектно-допълнително, и притежателно-определятелно значение).

Свързването на частицата *си* с имена (съществителни, прилагателни и местоименни) създава условия и за употребата ѝ с някои наречия. На първо място ще се разгледат съчетания на частицата с имена, като се почне от такива, които вече са били обект на внимание. Прилаголюната употреба на частицата се разглежда отделно.

II. 2. Частицата *си*, употребена с неопределителни местоименни прилагателни и наречия, значително се е отдалечила от възвратното местоиме-

¹ Срв. За някои особености в употребата на местоименията в руски и български език, сб. Славянска филология, БАН, София, 1963, и Тип местоименни частици в съвременния български език, Трудове на ВНИ „Братя Кирил и Методий“, В. Търново, т. V, 1969.

² Срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 418 и др.

³ Кр. Чолакова, Частиците в съвременния български книжовен език, София, БАН, 1958, стр. 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86.

⁴ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 153—155.

⁵ Речник на съвременния български книжовен език, т. II, 1957, стр. 75 и 107, т. III, 1959, стр. 403—404 (съкратено РСБКЕз).

ние. Елементите на дателния падеж като граматическо значение в нея почти не могат да се открият: *някой си, някакъв си, някъде си* и др. Тези съчетания добре са разгледани в монографията на Кр. Чолакова. Авторката изтъква няколко случая в зависимост от основната дума и от значението, което ѝ придава частицата. Впрочем, от разсъжденията на Чолакова личи, че във всяко такова съчетание частицата *си* непременно усилва характерното за местоименната дума неопределително значение и дори понякога ролята на частицата се ограничава с това. Така е при местоименията, образувани с частицата *еди-*, стилистически неутрални въпреки частицата *си*: *еди-кой си, еди-какъв си, еди-колко си*, срв. и наречието *еди-къде си, еди-кога си, еди-как си* и т. н.¹ Същото е и при наречието за начин *някак* и при някои други наречия: „Борис го гледа *някак си* недружелюбно, изкосо“ (Г. Караславов) и „Ние походихме *нейде си* навътре из прохладното планинско гърло“ (Ив. Вазов)². В повечето случаи обаче усиливащата функция на частицата *си* се съчетава с някое допълнително значение. Така на местоименията *някой, някакъв, нечий, няколко* и *нещо* същата частица обикновено придава пренебрежителен оттенък: „Дошъл *някой си* в нощта и иди му се доверявай“ (Хар. Русев)³, макар че това става не винаги⁴. А на неопределителните наречия за място и време *си* по същия начин придава значението на „по-голяма отдалеченост в пространството и времето“: „... А той далеч *нейде си*“ (Т. Влайков) или „В турско време, *някога си* той бил учител“ (Ел. Пелин)⁵.

Към тези наблюдения би могло да се прибави само това, че оттенъкът на неопределеност в частицата *си* при изброените думи вече става типичен и общоприет не само в разговорна употреба, но и в литературната реч. Следователно в разгледаните от Кр. Чолакова съчетания *си* придобива словообразователна специализация. Затова в последно време все по-рядко се среща, т. е. по-несвойствено става местоименната неопределеност да се изразява без част. *си*, т. е. само чрез местоименната част (*еди-кой, еди-какъв, някак* и т. н.). В такава употреба *си* проявява тенденция не само към лексическа специализация, но постепенно става и задължителна при изразяване на предметна, качествена, пространствена и темпорална неопределеност.

II. 3. Още по-настойчиво се прибавя част. *си* към възвратното местоимение *себе*. Проведените в последно време анкети и наблюдения върху непосредствената говорна практика на българи с различно образование и различна възраст, а също така материалите от художествената литература през последните 3—4 десетилетия⁶ не съдържат нито един пример за употреба на пълното възвратно местоимение без частицата *си*, докато в началото на века формата *себе* е била все още възможна⁷. Ето защо

¹ Частиците в съвременния български книжовен език, стр. 79. Преди това такива съчетания са били само споменавани, срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 418, и др.

² Пак там.

³ Пак там стр. 78.

⁴ Пак там.

⁵ Пак там стр. 79.

⁶ Събирани от авторката, както и според Архива на Института за български език при БАН (който по-нататък ще се споменава само с инициалите АИБЕЗ).

⁷ В граматиките до последно време се казва, че „вместо сложната форма *себе си* съвсем рядко може да се срещне (...) простата форма *себе*“. Срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 362; Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иваницов,

би могло да се твърди, че днес и в устната, и в писмената практика на българския език дългата форма на възвратното местоимение гласи *себе си*, а не *себе*.

Формата *себе си* има очевидна прилика с т. пар. „двойно местоименно изказване“¹. Външната прилика обаче крие принципили различия. При двойното местоименно изказване кратките местоименни форми служат за семантично подчертаване чрез своеобразно синтактично дублиране с дългите лични местоимения, и то само в безпредложна употреба: *Него го викат в дирекцията*. Възможно е такава да е била първоначално употребата и на формата *себе си*. Сега положението е друго.

Впрочем, допустимо е предположението за тенденция към морфологизуване на връзките и в двойното местоименно изказване, защото наред с постепенното му стабилизиране се наблюдава по-ограничена употреба на дългото лично местоимение (освен с предлози или при противопоставяне: *Извикахме него, а не нея*, при логическо изтъкване и т. п.). Все пак съчетавията *него го*, *нему му*, *нея я* и т. н. не са морфологически единни местоименни форми, което може да се докаже по различен начин². За разлика от тях съчетанието *себе си* има значителни белези на единна лексико-морфологична структура. Затова компонентите на тази структура не могат да разменят местата си (*си себе* вм. *себе си*), не могат да се окажат и раздалечени чрез интерпонирание на други думи между двата компонента. Освен това, както се спомена, *себе* отделно и независимо от частицата *си* фактически не съществува вече в съвременната българска литературна реч. Дори и в употребата с предлози *себе си* остава цялостно, както е и без предлог: Срв. *пред него*, но *пред себе си*, *заради него* и *заради себе си* и мн. др., при невъзможност да се каже *пред него го* и т. п.

Колкото за компонента *си*, то самостоятелната му употреба става по един общ принцип с кратките лични местоимения (срв. *Аз му казах* и *Аз си казах*; *пomeжду им* и *пomeжду си* и др.). Обаче включен в съчетанието *себе си*, компонентът *си* се оказва неизменна задължителна прибавка към основната част на формата, независима от синтактичната употреба на цялото съчетание. Срв. *Аз го видях и му казах*, *Аз се видях и си казах*, но *Аз видях себе си* и *Казах на себе си*.

Съчетанието *себе си*, като нещо цяло и вече неделимо и неизменно, се включва по-нататък и в редица устойчиви съчетания: *само по себе си*, *от само себе си* и др.

II. 4. Във формата *себе си* за основен компонент се смята *себе* (без него дългата форма на местоимението не съществува), но силата на възвратното значение сякаш е съсредоточена именно в компонента *си*. Явно пооткъснало се от местоименната си употреба, това *си* вече не води до представата за обекта, който тук се засенчва от живата представа за възвратност. Така, като ярко указание за съотносителност с подлога (с глаголното лице, както понякога се казва в граматиките по повод на възвратното местоимение), това *си* стига до онези съчетания, които в

Съвременен български език, ч. I, София, 1954, стр. 242; Ст. Стойнов, Граматика на българския книжовен език, стр. 283, и др.

¹ Вж. раздела за личното местоимение в която и да е българска граматика.

² По-подробно вж. Тия местоименни частици в съвременния български език.

граматическата литература се сочат като книжовни с препоръката да се избягват: *мене си, тебе си* и под.¹ (често срещани не само в диалектите, но и в сред широките кръгове на градското население).

Близки до книжовното *себе си* по контактност и устойчива последователност на компонентите, тези съчетания сякаш не са еднакви по употребимост и различна неприемливост с оглед на литературната норма. Независимо от това обаче цялата система на тези местоименни съчетания е твърде интересна като арена на съперничество между двата плана на смислова и лексико-граматическа съотносимост, а в краен резултат на кооперирането помежду им. Единият план изтъква съотносимост (фактическото съвпадение) на обекта с деятеля по категорията лице, което създава предпоставки за използване на личното местоимение (срв. в неславянските индоевропейски езици изразяване на възвратно значение чрез форми на личното местоимение). Вторият план (практически в същата насока) дава значението за възвратност извън представата за глаголното лице, чрез традиционното за славянските езици общо възвратно местоимение или оформена на базата му частица (също обща за трите глаголни лица). Затова съчетанията гласят *мене си, него си, тях си* (а не *мене ме, него го* и т. н.).

II. 5. Функционално и стилистически по-друга е употребата на същите съчетания с предлога *у*. Изразът придобива обстоятелствено значение и се приближава към наречията за място. Наистина ядрото на обстоятелствения израз е самото лично местоимение с предлога *у*, при което има и своеобразна лексическа специализация: възможна е употребата само на форми от мн. число, тъй като *у нас* значи 'там, където живея аз' или 'живеем ние' *у вас* — 'в твоя' или 'във вашия дом', *у тях* — 'в неговия, нейния' или 'техния дом'. Щом обаче се установява смислова съотносителност между обстоятелството и подлога, възниква и предпоставката за прибавяне на частицата *си*. Срв. *Ние ще се съберем у тях*, но „Той бе дал дума да не се връща *у тях си* тоя ден“ (Вазов, Драски и шарки) или *Смятам довечера да ида у вас*, но „Вие го занесете *у вас си*“ (т. е. памука и бинтовете, Д. Ангелов, На живот и смърт).

Смисловата връзка на обстоятелственото пояснение („място“) с подлога (глаголното лице-притежател) се установява с голяма точност и тънкость на разбирането. Срв. а) *Ще дойдете у нас* (без *си*, тъй като мястото, домът принадлежи на говорещия, но той не е даден и не се подразбира като подлог) и б) *Аз ще чета за изпшти у нас си*. Последни, но с последователно спазване на същия принцип са случаите а) *Ще се съберем у нас* (без *си*, тъй като някои от подразбираните действащи лица не ще бъдат в дома си, т. е. съотносителността по признак „притежание“ между мястото и глаголните лица е частична) и б) *Ще се съберем у нас си* (очевидно е, че всички, които се събират, ще бъдат в своя дом).

II. 6. По-различна е употребата на изразите със значение „дом“, „жилище“, изградени с мн. число от притежателните прилагателни от повечето роднински названия²: *у мамини, у дядови* и др. Тези изрази

¹ По-рядко в безпредложна употреба, по-често с предлозите *за, на, от* и др.

² В същност притежателните прилагателни тук могат да бъдат образувани и от други лица (предимно собствени) съществителни: *Довечера сме у Кольови, у Веркини*. Но, естествено, към тях частицата *си* не може да се прибавя.

без частицата *си* (и винаги нечленувани) имат съотносителност на притежание не с подлога, а с говорещия (който може да бъде или да не бъде представен като подлог). Затова *у мамини* значи винаги 'само в дома на моята майка': *Тази вечер сме у мамини. Тази вечер той ще е у мамини* също така значи 'в дома на моята (а не на неговата) майка'. Съотносителност на тези прилагателни с подлог извън първото лице не може да се изрази без частицата *си*, която (като частица) вече няма пряка и проста равностойност с местоимението *свой* и затова не може и да се замества с него. Срв. "... Донка спомена, че в понеделник ще копае *у баеви си Ненкови*" (Влайков, Дядовата Славчова унука); "... та па си тръгна, ютиде *у свакови си* на госте..." (СБНУ); "... не сме си, либе, одиле, *у бабини си* на госте" (СБНУ)¹. Съотносителността *си-свой* се възстановява, ако вместо притежателното прилагателно се употреби изходното съществително: *ще отиде у свако си* = у своя свако, *у баба си* = у своята баба и т. н.

Подобна е употребата на наречните изрази *у дома* и *у дома си*. *У дома* = 'в моя дом, в моето жилище' (т. е. съотносително с 1 лице). Наличие на частицата *си* сочи принадлежността към действащото лице (независимо дали е 1 лице, т. е. дали е тъкмо говорещият): *През целия ден той ще бъде у дома си* (= в своя дом) и *Той ще вечеря у дома* (= в моя дом).

II. 7. Употребата с частицата *си* на мн. число от някои притежателни прилагателни в значение 'дом', 'семейство' налага допълнителна проверка. На първо място интересно е: а) дали свързването на частицата *си* с притежателни прилагателни се ограничава с разгледаните адвербиализувани конструкции и б) дали и други думи с притежателно значение не допускат употреба със същата частица. И тъй: а) Притежателните прилагателни се свързват с частицата *си* и в други случаи на синтактичната си употреба като определение, т. е. в която и да е форма на граматичния род и число: „Шо чиниш, Донке? — запита той полекичка *Донка лелина си*“ (Влайков, Дядовата Славчова унука), „Не отвърна Бойко на *майчини си* думи“ (П. П. Славейков, Епически песни). Съчетанието внася колорита на непосредствена разговорност и в граматичната литература не е отбелязано. И тук възниква същата илюзия за наличие на дателно притежателно значение, която изчезва при опит *вм. си* да се употреби *свой*. Друг е въпросът за произхода на частицата и за предполагаемите етапи на появата ѝ: *думи на своята майка* — *думи на майка си* (*си* определя съществителното *майка*), а оттам *майчини си думи*, в което *си* не е *свой*, смислово се отнася към прилагателното, но прилагателните нямат определения, пък и в същност е адресирано не към самото прилагателно, а към съществителното (*майка*), от което то е образувано. Срв. *Той рано напусна бащината си къща* и др.

б) Употребата на частицата *си* с притежателните местоимения е още по-честа и художествената литература ни предлага такива примери от началото на века до днес. Пътят към такива съчетания (*моя си, твоя си* и т. н.)² по всяка вероятност е открит чрез смисловото изравняване и

¹ И трите примера са от АИБЕз.

² К. Мирчев вижда в тях типичен български балканизъм. (За хронологията на основните балканизми в българския език, сп. Бълг. език, 1966, кн. 4, стр. 283).

санкционирана книжовна употреба на три типа структури: с лично притежателно местоимение (*мой*), с възвратно притежателно мест. (*свой*) и с краткото възвратно притежателно *си*: *Аз чета моята книга* — *Аз чета своята книга* — *Аз чета книгата си*¹.

Всяко дълго притежателно местоимение (членувано) може да се съчетае с частицата *си*. Срв. „Ти отиди си във къщи и *твоята си* работа гледай“ (Ас. Разцветников, превод на Илиада)², срв. *нейна си работа*. Или „А, ходих и по-рано, до *нашия си* доктор го водих, до общинския“ (Г. Караславов, Сслски истории); „Градски хора, богати. С *файтон, техен си*, и *кочияш*“ (Г. Крумов, Тиня) и др., както и съотносителното на *себе си* съчетание *своя си*: „... да те е страх да се *прибереш*. И от кого? От *своите си* синове“ (Йовков, Балкап); „И се *заели своя си* власт (...) да градят!“ (П. Здравков, Незабравимо детство). В авторския текст на художествените произведения този тип съчетания са по-редки, в произведения от научен и официален характер изобщо не се срещат. Примерите са все от битов, фамилиарен диалог.

II. 8. При обикновените прилагателни *си* запазва, общо взето, съотносителността с местоимението *свой*. Тук по-особен интерес представя съчетанието *собствения си* (*собствената си* и т. н., с членувана форма на прилагателното)³. Това прилагателно не случайно е склонно изобщо да се свързва с притежателните местоимения (и дълги и кратки). Изглежда, това се дължи на лексическото му значение, в резултат на което се получава удвоен, т. е. и подчертан израз на притежание. Такъв плонастичен характер на израза обаче не е стилистически нежелателен, защото упоритото свързване на двата компонента е довело до трайна устойчивост на връзката (напр. „През зимата тя често *палеше печката от собствените си дърва*“, М. Гръбчева). Ето защо днес вече става почти немислима употребата на това членувано прилагателно без *си* напр. в следните изрази: „... чувство, че сме *копали собствения си* гроб“ (Л. Стоянов, Холера); „И това да *мисли човек със собствената си* глава“ (В. Генюска, Седем години); „... *господар на собствената си* съдба“ (Ив. Унджиев); „... да се уверят *свс собствените си* очи“ (Ст. Днчев, За свободата), срв. също *да изпитам нещо на собствения си гръб* или *на собствената си кожа*, *пържа се в собственото си масло* и др. под.⁴, ако събствемостта се приписва на подлог (ако собственикът е означен с друга част на изречението, прилагателното, пак членувано, се свързва с кратките лични притежателни местоимения: *собствената си*).

¹ Л. А. Идрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, стр. 244.

² Примерът е от АИБЕЗ.

³ При нечленувана форма на прилагателното не е уместно прибавянето на *си*. Такава употреба обаче тук не ще се разглежда.

⁴ Проверката в АИБЕЗ показва, че днес членуваната форма на прил. *собствен* непременно се свързва с краткото местоимение, а при съотносителност с подлога — със *си*. През XIX в. обаче (без случаи на друго, изчезнало вече лексическо значение) днешната съчетаемост се е срещала, но приблизително в 41,4% от примерите срещу 44,3% на близкото до руски съчетание *свои собствен* („Идете и нареждайте работите *по своята собствена* воля“, в. Свобода, 1872, срв. „Малко надежди ... *възлага той на собствените свои* мишци“, З. Стоянов, Зап. по бълг. въстания) и 14,3% само с прилагателното („... то може да *подигне и собствените* дъца срещу бащата...“ сп. Читалище, 1871, или Нека ... *съединимъ собствените* интереси съ народиятъ ни...“ сп. Латинка, Д. Войников). Срв. единичния пример с трите думи: „Всякой има *свое-то си* *собствено* благополучие подъ рпцѣ-тъ...“ Ая. Кръстевн, 1870.

III. 1. Първоначална граматична мотивираност има и в приглаголната частица *си*, поради което тя трудно се разграничава от местоимението¹. В приглаголното *си* понякога доста силно се чувствава отглас на възвратното значение, друг път — на съвместно или взаимно участие в действието. В други случаи има голяма близост с *dativus ethicus* или с дателния падеж на притежанието. Тези нюанси в частицата *си* засенчват промените в значението на самия глагол. Ето защо повечето глаголи с частицата *си* все още не са отразени нито в речниците, нито в граматиките.

III. 2. Освен със своята многозначност, приглаголната частица *си* е характерна и с различната по свойства и степен връзка със съответния глагол. Задължителна при едни глаголи, частицата е честа, но не задължителна при други. От това зависи и влиянието ѝ върху семантиката на глагола. Задължителната ѝ употреба подсказва, че глаголтът без нея е неупотребим или придобива съвсем друго лексическо значение. Когато частицата не е задължителна, тя прибавя някакъв допълнителен, доста специфичен и все пак различен оттенък към лексическото значение на глагола (което ще проличи от разгледаните по-долу примери).

И тъй, възможно е частицата да изхожда от а) обектната употреба на възвратното *си* (срв. *готвя си, търся си* нещо и др.), което става модел за съчетаване на глагол + *си*, но вече без истинска обектно-възвратна служба (срв. *служва си, спомням си* и др.); б) *dativus ethicus* (срв. *хавам си, пийвам си, пощивам си* и др.); в) дателно притежателно *си*, отначало определение към някое съществително в изречението (*Отидох в стаята си*), което при друг словоред може да се окаже съвсем близко до глагола (*Отидох си в стаята*) и след това, установило приглаголна семантична и функционална връзка, да образува нов глагол с частицата *си*, с ново лексическо значение (*отидох си*, различен от *отидох*).

Този процес е възможен и при преносната употреба на глаголите (срв. *гледам с очи*, но и *гледам деца, птици* и др.). Напр. „*Гледайте си работата!*“ — каза старият рибар“ (П. Вежинов, *Звездите над нас*), което е дотолкова устойчиво, че не би позволило разместването по другия стандартен модел: *гледам работата си*, а, напротив, укрепва възприемането като нещо цялостно *гледам си (нещо)* в значение на *занимавам се с (нещо)*. Срв. *Гледам си полевъдството*. Синтактично-смисловите преобразования от този тип могат да доведат и до съвсем неочаквани резултати, които могат да се изяснят чрез някои паралели, но не могат да се вместят в границите на дадените от граматиките указания. Напр.: „Прехвърлих си една юница и *си* я продадох на панаира там“ (П. Здравков, *Незабравимо детство*).

III. 3. Сравнително многобройна група твърде употребявани глаголи с част. *си* са свързани с представата за движение или пребиваване „в къщи“, „у дома“, в място, обичайно или постоянно за глаголно лице. Появата на частицата тук може да се предположи по един от споменатите вече начини: *Седни на мястото си* — *Седни си на мястото* — *Седни си*. Глаголите от този тип биха могли да се разпределят в 3 подгрупи:

¹ К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис*, София, 1962, стр. 172, изрично предупреждава: „Дателните форми *ми, ти, му, ѝ, си* не са допълнения, когато са употребени като модални частици или частици за усиляване: „Дълбоко ще *ми* въздъхнат...“ (Ботев).

а) глаголи за „влизане“ (някои от тях са дадени в РСБКЕз, като *идвам си, ида си, дохождам си, ходя си* като нюанси на значението 'връщам се у дома си'). Срв. „Той служеше в Луковит и в село *си идваше* само за да получи наема за стаята...“ (М. Гръбчева). Но също така: „След като се навика, баба Тонка *си влезе* вътре“ (М. Гръбчева); „*Избягаха си* в кулите“ (Вазов, Ивайло), срв. при гл. *прибера се*: „На Райка това именно се искаше: тайком да *си се прибере*...“ (Ст. Загорчинов, Ден последен); „Гражданите (...) все гледат да *си се приберат* в града“ (Г. Караславов, Обикновени хора). Тук могат да бъдат отнесени и глаголите *седна си (сядам си)*, вж. по-горе и *легна си (лягам си)*, срв. РСБКЕз) = 'легна да спя', първоначално очевидно = 'легна в леглото си', докато само *лягам* значи 'заемам хоризонтално положение' (срв. „Събуди го с ритници и го накара да *си легне* не вътре в саята, а при вратата“ (Йовков).

б) Глаголи за „напускане“, „излизане“ отнякъде (не от къщи, но често с насоченост за връщане в къщи, у дома). В РСБКЕз те са представени доста пълно, с твърде малки изключения: *ще си вървя, ще си изляза*, срв. „Преди да *си изляза* от кабинета му, аз...“ (Кр. Вълков); „Едва като *си излязох* на дътя, се спрях, за да вчеша косите“ (М. Гръбчева); „А бе, Еньо, я ни остави да *си вървим*“ (Ел. Пелин). Освен това тук се отнасят: „Ти не си за нас. *Отивай си!*“ (М. Гръбчева); „И аз на своя ред *ще си замина*, Трева и мен ще расте над прахът“ (Ив. Вазов); „Да *си иде* — каза той сухо на учителката, — извикайте друга“ (Вазов); „Надвечер (...), докато се питаха кой кога *ще си ходи*, зададе се каруца...“ (Йовков); „Чак когато излезе и *си тръгна*, Казака усети в гърдите си товар“ (Г. Караславов). Характерът на лексическите значения в тези две подгрупи глаголи създава условия за полова омонимия: *Иди си!* ('върви си') и *Ето го, че си иде* или *Ще си ходя* ('ще си тръгна') и *Ще си ходя* всяка неделя ('ще си идвам'). Единственият глагол за напускане, който при наличие на частица *си* може да се свърже с дома, е *излизам си*, но само в значение 'напускам дома', 'изместям се', 'изселвам се' (вж. РСБКЕз).

Някои глаголи със значение за „излизане, напускане“ могат преносно да се употребят в смисъл 'умирам', срв. по-горе: „И аз на своя ред *ще си замина*“ или *Отиде си човекът* (=умря) и др. Възможно е именно поради тази употреба и други глаголи придобиват връзка с частицата *си*. Срв. самия гл. *умирам (умра)*, който нерядко вече звучи *умира си, умря си*. Срв. също така: „Тъй *ще си загинем!* Ясно е“ (П. Бобев, Лекомисленото семе) или „Зле *си изпатихме* — добави и Постол, поклащайки посивялата си глава“ (Ст. Загорчинов, Ден последен).

в) Групата глаголи за престой, пребиваване с частицата *си* придобиват допълнителен оттенък за обичайност или непроменливост на мястото или за дълготрайност, постоянство на пребиваването. Тези глаголи в РСБКЕз не са разчленени от основните и затова не са посочени. Наистина, може би причината е там, че у Влайков, дори у Вазов и др. глаголите с допълнително значение „продължавам да стоя, седя“ все още са често без частица (срв. обаче „Ако роди момиче, да *си седи* при нея“, Вазов и Величков, Бълг. христ., от АИБЕз или „Кещки да *си бях останала там!*“ — Влайков). Днес обаче *си* се прибавя почти без изключения. „Ония обаче *си стояха* на масата и пиеха...“ (Л. Стоянов) = стояха по

местата си, продължаваха да стоят, „Лицата си оставаха все тъй загорели от слънцето...“ (Йовков); „*Стойте си без аптена, стойте със счупени апарати*“ (Н. Каралиева); „*Те си оставаха собственици...*“ (Г. Димитров). Срв. ещото допълнително значение и в други глаголи: „Тъй и *ще си го чакат* там в родната планина...“ (Г. Караславов, Орлов камък); „Иначе нищо особено не било станало — и *хорото си се люлеело*“ из пресата, 1960 г.). Срв. *лежа си, почивам си* и др.

Ш. 4. Изглежда, способността да прибавя добавъчно значението за трайно, продължително действие става за частицата *си* една от функциите ѝ. Това личи не само от примерите по-горе (т. „в“, срв. и в устойчиви вече съчетания *Между нас да си остане, Тук да си остане, Останете си със здраве* и др.), но и от редовата ѝ връзка с някои други глаголи с лексическо значение за състояние; при наличие на частицата *си* състоянието се възприема като трайно, постоянно. Такива са глаголите:

а) *съм* в самостоятелна употреба, а в някои форми и със сказуемно име; у Влайков: „И по-добри *ще си бъдат* тогава“ или „Каквато *си беше* хубава, още по-хубава я правеха гиздавите ѝ премени...“; у Вазов: „Това *си е* естествено“; у П. П. Славейков: „...ех, знайш я, какъвто *си е* Ненко...“, срв. „А ние *сме си зле!*“ (Хар. Русев); „За тебе *сме я взели*, Митя, твой *си е!*“ (П. Вежинов, Митя); „...но според мен ти *си си* виновен“ (Е. Манов, Бягството на Галатея). Срв. *То си е моя работа*, срв. „Моя *си е* нивата“ (Г. Караславов, Слабото място на дядо Йорга), както и в някои устойчиви съчетания: *както си му е редът, и това си е* и др. („Дойде ми часът и това *си е*“, Йовков, Старопланински легенди).

б) *Имам* и *нямам*: „...привърши Надежда жизнения си път, че тя и любов *си нямаше*“ (М. Гръбчева); „Ами като *си нямаме* свое, нека помага на вуйчо си“ (К. Петканов); „Вече тъмнината не ме плашеше, понеже *си имах* другар...“ (М. Гръбчева); „Тоя тип (...) никога не *си дапа* ръцете — и защо, *има си* хора за това“ (В. Андреев, Когато се раждаше денят); „*Имам си* унучка, другарю ръководител...“ (Ст. Марков, Дълбоки бразди); „*Ще си имат* разпавии с вълците...“ (Ем. Станев, Повест за една гора), както и в устойчиви съчетания: „*Има си хас* да носиш цигари!“ (Н. Хайтов, Шумки от габър); „Е да, но Тильо *хабер си няма* от тия работи!“ (Хар. Русев) и др.

в) Редица *verba dicendi et cogitandi*, като някои от тях се употребяват само с частицата *си* (*въобразявам си, наумя си, спомням си*, но не и *припомням си*, тъй като има и гл. *припомням*, който би могъл да се съчетае с дателно лично местоимение: *ми, му* и др.). Други наред с оттенък за по-голяма продължителност на действието с присъединяването на част. *си* придобиват изобщо променено лексическо значение. Срв. *зная* = 'имам знания, познавам' и *зная си* = 'известно ми е': „Така *да си знаеш*“ (А. Гуляшки, Село Ведрово); „*Знам си* аз, от тоя край съм си“ (Л. Александрова); *мълча* = 'не говоря' и *мълча си* = не казвам, не (се) издавам с думи': „Жените помръкаха, помрънкаха, пък свиха знамената; и колегата *си мълчи*, и ние свиваме рамене“ (Т. Белчев); срв. *трая си; приказвам* = говоря, *приказвам си* = 'продължавам да приказвам' или 'се намирам на приказки, занимавам се с приказки', срв. *говори си, дрънка си, бърби си, дърдори си, бръцолели си* и др.; *казвам си правичката, признавам си* и т. н. Срв. също така *мисля* с много значения (вж. РСБКЕз, стр. 85), от които в значенията 'обмислям' и особено 'размишлявам'

'разсъждавам' по-често се употребява *мисля си*: „За миг обаче *помислихме*, че Йонка ще се смути...“ (М. Гръбчева), но „— Хай дявола! — *мисли си* бай Ганьо, — какво ще прави сега?“ (А. Константинов); „Той обеща да ми даде нещо — *помисли си* тя“ (Йовков); „Слушай, Елке, не говори така. Я *си помисли* за детето“ (Ел. Пелин); срв. и *мечтая* = 'имам мечтата' и *мечтая си* = 'отдавам се на мечти'.

г) Безличните глаголи и съчетания *струва си* = 'заслужава (си)', различно от глагола *струвам*; *личи си* = 'вижда се, явно е', различен от гл. *лица*; *бива си го* = 'хубав е', 'добър е', докато *бива го* се употребява предимно с предлога *за* или съюза *да*. Напр.: „За такава сума *си струваше* да се поразтревожат глъстините на старата чорбаджийка“ (М. Гръбчева); „При Генка Чохадаря да иде *не си струва!*“ (Д. Немиров); „...попита я той и *си личеше*, че отдавна се канеше да се поразговори за тона“ (Г. Караславов, Обикновени хора).

д) Подобно е и положението с гл. *играя си* и неговите префиксални производни, щом става дума за продължителна, но неорганизирана игра с нещо като с играчка. Срв. *Не си играй с огъня!*

IV. 1. Интересно е, че противоположно на избраните по-горе глаголи, в примери, които ще се посочат, частицата *си* може да придаде допълнително значение за темпорална или 'количествена ограниченост на действието. Възможно е, че първоначално извършването на действието само известно време или в известно количество е бивало изразявано от представката *по-* в редица такива глаголи: *поспя, полезжа, похапна, поживя* и др., а *си* е било *dativus ethicus* или нещо друго. Днес обаче допълнителното значение се получава чрез наличие на част. *си* в глаголи и без представка *по-*: „Ха, сега *си хапни*, пък утре пак ще търсиш“ (М. Гръбчева); „От такива като тебе не мога *да си дремна*“ (П. Бобев, Дъб и дрозд), срв. също *да си клъвна, да си zobна, да си пийна, да си кусна* и др., както и при възвратния гл. *да се почерпя*: „Аз самичек *ще си се почерпя*“ (Г. Караславов, Лов).

2. Твърде е възможно, че има елемент на възвратност в част. *си* при глаголите *взема, искам (поискам), прибирам* и др. под. Но би могло да се открие и известна семантична близост с предходната група в смисъл на добавъчното значение за известно количество. Напр. „*Взема си* я и моята глава да миряса“ (М. Гръбчева); „Той *си поиска* тютюн на всички езици...“ (М. Марчевски, О. Тамбукту). Срв. и в преносна употреба: „За миг обаче *помислихме*, че Йонка (...) ще се остави надзирателката да прави с нея каквото *си поиска*“ (М. Гръбчева); *Взехме ти сбогом*. Срв. и при гл. *харесвам*: *Тя си купи блузка и много си я харесва*.

V. Цялото функционално разнообразие на частицата *си* не се изчерпва с предложените примери. Обаче и въз основа на този сравнително ограничен езиков материал може да се добие представа за онези разнообразни и сложни процеси, които стават в морфологията и лексиката на съвременния български език и в които важна роля се пада на една нова и интересна частица.

ЗА КЛАСИФИКАЦИЯТА НА ИМЕННИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ СТРУКТУРИ

Христо Холмолов

С проблемите на словообразуването се занимава през последното десетилетие много изследвачи. Публикувани бяха многобройни общотеоретични и конкретни работи върху славянски и неславянски езици. Формираха се нови школи, възникнаха нови течения, които направиха обстановката в тази област на езиковедството особено интересна. Като начало на това „оживление“ (поне що се отнася до славистиката) бихме могли да посочим работата на българския езиковед Ив. Левков „Словообразователни склонности на славянските езици“ (София, 1958). Неговото становище: „...най-уместно е на словообразуването да се отреди относително самостоятелно място, като се потърсят неговите специфични основи (к. м., Х. Х.), без да се забравят и връзките му с останалите страни на езиковата структура“ (стр. 3) може без колебание да се подкрепи като най-благодарна, споделяна от мнозина изходна позиция за изследвания в тази област. В търсенето на „специфичните основи“ на словообразуването по това време бяха направени вече интересни опити в Полша с работата на В. Дорошевски „Kategorie słowotwórcze“ (Sprawozdania TNW, Wydział I, XXXIX, 1—2, 1946, стр. 20—42, и по късно в „Studia i szkice językoznawcze“, Warszawa, 1962, стр. 205—222; вж. от същия автор и „Podstawy gramatyki polskiej“, I, Warszawa, 1952, стр. 282—315) и на Х. Курковска „Budowa słowotwórcza przymiotników polskich“ (Wrocław, 1954), които бележат и началото на полската или т. нар. „синтактична школа“ в словообразуването. Нейните принципи се застъпват, разработват и пропагандират обаче особено активно именно сега, през 60-те години, както от самия основоположник В. Дорошевски със „Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa“ (Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo, II, Warszawa, 1963, стр. 65—78) и „Les principes de l'interprétation structurale des mots“ (International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, VI, 1963, стр. 27—35), така и от неговите ученици и последователи В. Помяновска с „Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych“ (Wrocław — Warszawa — Kraków, 1963), Х. Конечна със „Składnia a słowotwórstwo“ (Otázky slovanské syntaxe, Sborník Brněnské syntaktické konference 17—21. IV. 1961, Praha, 1962, стр. 61—66) и М. Бродовска-Хоновска със „Zarys klasyfikacji polskich derywatów“ (Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967).

Един свършено нов подход към „специфичните основи“ на словообразуването разкри в своята теоретична работа *Teorie odvozování slov (Tvorení slov v češtině*, I, Praha, 1962) М. Докулил и с това положи основите на чешката или т. нар. „ономасиологична школа“ в словообразуването. Тази работа бе последвана от колективния труд на сътрудниците на Института за чешки език Прага *Odvozování podstatných jmen (Tvorení slov v češtině*, 2, Praha, 1967), който представя и първи опит за практическо прилагане на Докулиловата теория в описанието на една словообразователна система. Съветските слависти от своя страна обогатиха, особено през последните години, посветената на словообразуването литература с цяла поредица общи и частни изследвания. Между тях следва да отбележим „Что такое словообразование“ (Москва, 1965) на Е. С. Кубрякова и особено колективните работи „Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка“ (Москва, 1966), в която В. В. Лопатин и И. С. Улукханов разработват раздела „Словообразование“ (стр. 50—91) и „Словообразование современного русского литературного языка“ (Москва, 1968) с участието на Е. А. Земская, Д. И. Алексеев, Р. В. Бахтурина и др. З. М. Волоцкая пък излезе с една малка, но кондензирана по съдържание статия „Об одном подходе к описанию словообразовательной системы“ (Лингвистические исследования по общей и славянской типологии, Москва, 1966, стр. 51—62), която разработва въпроса за построяване на „словообразователен модел“ с цел „описать механизм порождения производных слов“ (стр. 51). Въпросът за построяване на „словообразователен модел“ от гледна точка на генеративната граматика и прилагането на трансформационни методи при словообразователния анализ беше поставен освен това в работата на В. Моч „Zur Stellung der 'Wortbildung' in einem formalen Sprachmodell“ (*Studia grammatica*, I, 1966, стр. 31—50) и С. К. Шаумян „Абстрактные деривационные системы и аппликативная порождающая модель“ (Москва, 1968) и А. Людсканов, М. Янакиев „Попытка создания генерирующей модели словообразования на основе языка-посредника при автоматическом переводе“ (сб. *Славянска филология*, X (1968), стр. 149—162)¹. Един обстоен критичен преглед на всичките тези различни теоретични насоки представя без съмнение интересна изследователска задача, за която обаче рамките на настоящата статия са твърде тесни. Ето защо от множеството проблеми на теорията на словообразуването отделям за разглеждане тук само един: проблема за класификационната схема и основната класификационна единица при синхронното описание на една словообразователна система или част от нея. Вниманието ще бъде концентрирано освен това главно върху теоретическите постановки (с оглед към разглеждания проблем) на полската и чешката словообразователна школа, защото те предложиха на научния свят най-значителни (всеобхватни) практически постижения. Това не е

¹ Вж. също Y. Malkiel, *Genetic Analysis of Word Formation, Current Trends in Linguistics, III Theoretical Foundations*, The Hague — Paris, 1966, стр. 305—364. W. Motsch, *Theoretische Probleme der Wortbildung*, Xe Congrès international des Linguistes, Résumés des Communications, Bucarest, 1967, стр. 247; О. Г. Ревзина, И. И. Ревзин, *К построению системы дифференциальных признаков для словообразования существительных славянских языков*; To Honour Roman Jakobson, The Hague — Paris, 1967, стр. 1657—1666.

същевременно умишлена дискриминация спрямо останалите течения, за които ще бъде, надявам се, отворена дума при друг удобен случай.

*

Теорията на В. Дорошевски се основава, както е известно, на постулата за тъждественост на смисловите отношения (схващани като отношение на определител към определяемо) между съставките на производната дума със синтактичните отношения между частите на простото изречение (*Sprawozdania...*, 21). В отношението между основа (Осн) и Формант (Ф) следва според него да търсим отношение между субект (Суб) и предикат (Пред), или между субект и обект (Об), или между субект и копула (Коп) + атрибут (Атр) и т. н. Така напр. в *орач* = 'някой, който оре' $\frac{\text{Ф}}{\text{Осн}} = \frac{\text{Суб}}{\text{Пред}}$; в *слепец* = 'някой, който е слеп' $\frac{\text{Ф}}{\text{Осн}} = \frac{\text{Суб}}{\text{Коп+Атр}}$; в *оране* = 'това, че някой оре' (?) $\frac{\text{Ф}}{\text{Осн}} = \frac{\text{Пред}}{\text{Об}}$ (!); в *слепота* = 'да бъдеш слеп' ('*bycie ślepy*') $\frac{\text{Ф}}{\text{Осн}} = \frac{\text{Коп}}{\text{Атр}}$ и т. н. В съгласие с тази теоретична постановка В. Дорошевски и неговите последователи изграждат следната принципна класификация на девербативните и деадективни словообразувания: а) девербативни или деадективни субектни (*rodmiotowe*) образувания (*орач*, *слепец*), в които формантът изпълнява функцията на субект, а основата — на предикат или предикатно определително и б) девербативни или деадективни предикативни (*orzeczniowe*) образувания (*оране*, *слепота*), в които формантът изпълнява функцията на предикат или копула, а основата — функцията на обект или атрибут. Като оставям настрана съмненията, които поражда „дешифрирането“ на *оране* като 'това, че някой оре' (т. е. непременно като изреченне!), а не напр. като „действието 'ора'“ и на *слепота* като 'bycie ślepy', а не напр. като „качеството 'сляп'“, обръщам особено внимание на това, че десубстантивни образувания не намират място в горната класификационна схема. В. Дорошевски отбелязва впрочем сам: „... Категориалната промяна на глагола или прилагателното в съществително позволява да си послужим с логично-синтактичния критерий при смисловия анализ на словообразуванията (*formacji*). Този критерий няма приложение (к. м., X. X.), когато основа на новообразуваното съществително е също съществително“ (*Podstawy...*, стр. 309). Независимо от това ясно формулирано становище на В. Дорошевски В. Помяновска се опита да разшири приложението на неговия критерий и при класифицирането на десубстантивните деривати. С това ръководното начало в теорията на В. Дорошевски бе доведено ad absurdum, особено що се отнася до интерпретацията на т. нар. модификативни образувания (деминутивни, аугментативни, родово-диференциращи и др.), в чиято смислова структура формантът има функцията на определител, а не на определяемо (срв. напр. *орач*, *слепец*, *столар*, *слепота*, *грабеж*, от една страна, и *вълче*, *вълчище*, *вълчица*, *сламка*, *листак*, от друга). В стремежа си да сведе всяко десубстантивно съществително до синтаagma-изречение В. Помяновска стига до крайност, като определя словообразователното значение на производни съществителни от типа *studentka*, *bocianek* 'шъркелче' и др. под. не просто като 'студент-жена',

'малък щъркел' (и в такъв случай $\frac{\Phi}{\text{Оси}} = \frac{\text{определител}}{\text{определяемо}}$), а като 'някой, който е студент-жена' и 'нещо, което е малък щъркел', при което $\frac{\Phi}{\text{Оси}} = \frac{\text{Суб} + \text{Атр}^2}{\text{Коп} + \text{Атр}}$ — някой, който — жена / е студент (?)

Т. е. формантът е едновременно и определяемо — като субект и определител — като носител (показател) на граматичния род (Klasyfikacja..., 76—77). Че с подобен подход към словообразователните формации се изгражда една класификационна схема, натрапчиво напомняща за прокрустовото ложе, не е необходимо особено да се изтъква. Тя се намира не само в противоречие с двусложния формален и смислов характер на словообразователните структури, но не държи сметка и за специфичната (качествена) разлика, която съществува между деривационни и синтактични отношения. Но това не е характерно само за книгата на В. Помпюнска. Това е уязвим момент в словообразователната теория на полската школа изобщо. На него обърна внимание още през 1964 г. М. Докулил в една аргументирана критика на „синтактичната“ теория. В нея се казва между другото: „Подлогът и сказуемото не са смислово (inhaltlich, семантично), а граматично (функционално) определени части на изречението... Частите на изречението нямат непосредна връзка със (мисловни) съдържания, те не ги обозначават директно, а изразяват само отношения в изречението, носят синтактични функции (и едва чрез тях отправят към общи категории на съдържанието). Съставките на словообразователно мотивираната дума нямат граматични, синтактични функции, а изразяват смислови (inhaltliche) категории, като напр. категорията носител на качество, категорията носител (Träger) на действие, оръдие на действие и т. н.“¹

Една разновидност на „синтактичната теория“ застъпи в посочения по-горе Zarzys klasyfikacji polskich derywatów М. Бродовска-Хоновска. Изходно начало на предлаганата от нея класификация е убеждението, че „словообразователните категории се опират на съществуващите в даден език категории части на речта и на господстващите в даден език синтактични отношения“ (стр. 21). Затова нейната подялба предвижда три основни групи: I съществителни, II глаголи и III прилагателни, всяка от които се дели на клас А — образувания, при които производящата и производната основа се отнасят към различни части на речта, и клас Б — образувания, при които производящата и производната основа се отнасят към една и съща част на речта. „Словообразуванията от типа Б се отличават по това, че дериватът и основата могат взаимно да се заместват в изречението, което не е възможно в случая със словообразуванията от типа А“ (стр. 12). Всички образувания от клас А, които според М. Бродовска-Хоновска имат „структурална функция“ (?), се делят на подклас А 1 — „синтактични“ и подклас А 2 — „синтактично-семантични“. Тези пък от клас Б са „модификативни“ или „семантични“ (?). Това малко странно терминологично смесване, дължащо се вероятно на различни теоретични източници, не е обаче единственото, което настройва читателя скептично. В предлаганата от М. Бродовска-Хоновска класификация има известно вътрешно противоречие, което се изостря особено от твърдението,

¹ Вж. М. Dokulil, Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax, Travaux Linguistiques de Prague, 1, 1964, стр. 218.

че във всички формации от клас Б, за разлика от клас А, формантът е „определящ член“ на структурата (стр. 11). Достатъчно е да съпоставим само два примера, отнасящи се според нейната класификация към клас Б — да речем *рибар* и *рибка*, за да се уверим, че нейното твърдение не е съобразено със спецификата на модификативните образувания. В смисловата структура на *рибар* формантът е определяемо, основата — определител. В смисловата структура на *рибка* точно обратното — формантът е определящ член, а основата — определяем. В клас В на М. Бродовска-Хоновска ще имаме следователно два типа образувания, от които само един отговаря напълно на нейната дефиниция — това са модификативните образувания (тип *рибка* и под.). Останалите (тип *рибар* и под.) отговарят на първото условие — произвеждащата и производната основа се отнасят към една и съща част на речта, но отношението формант/основа е същото както при клас А. На пръв поглед класификацията на М. Бродовска-Хоновска представя едно компромисно решение, държащо сметка за особеностите както на полската, така и на чешката школа. Фактически обаче тя отхвърля основното ядро на Докулиловата теория — ономасиологичните структури, а и онава, което е приела от него, напр. понятието за модификативните образувания, не се прилага с необходимата прецизност. Класификационната схема на М. Бродовска-Хоновска може, разбира се, да намери практическо приложение, но е необходимо преди това тя да бъде грижливо очистена от терминологични несъобразности и освободена от вътрешни противоречия.

Интересни възможности за класифициране на (не само именни!) словообразователни структури предлага теорията на М. Докулил. Той разглежда, както е известно, всяка словообразователна единица с ясна смислова и формална структура като мотивирано наименование. В основата на всяко мотивирано наименование (за разлика от наименованията-етикети и лексикализираните наименования) стои една ономасиологично-семантична структура (ОСС), чиито компоненти, наричани от М. Докулил ономасиологична база (ОБ) и ономасиологичен признак (ОП), се намират един към друг в отношение определяемо: определител. ОБ отнася това, което трябва да се обозначи, към някоя обща понятийна категория (към най-близкия общ род — *genus proximum*), ОП го диференцира (характеризира) чрез някакъв допълнителен белег (*differentia specifica*). Функцията на ОБ и ОП се носи във формалния градеж на мотивираното словообразование било от основата (Осн), било от форманта (Ф). В зависимост от това различаваме мутационни и транспозитивни словообразователни структури, при които $\Phi : \text{Осн} = \text{определяемо} : \text{определител}$ и модификативни структури, при които $\Phi : \text{Осн} = \text{определител} : \text{определяемо}$. Във всяко мотивирано наименование намираме според М. Докулил най-малко три определящи го компонента: 1) словообразователно значение, което се определя от характера на ОСС на наименованието; 2) произвеждаща основа, характеризирана според принадлежността ѝ към някоя от частите на речта, и 3) формант. Като абстрахираме тези три белега от конкретните им носители, полу-

чаваме категориалното понятие словообразователен тип (СТ)¹, което може да служи за основа на една всеобхватна класификационна схема на словообразователни структури. В зависимост от целта и обхвата на изследването класификацията може да се изгради по всеки от посочените три белега: по ОСС, отнесени към определени Осн и Ф; по произвеждащи Осн, отнесени към определени ОСС и Ф и по Ф, отнесени към определени ОСС и Осн.

Вземем ли за обект българските именни (субстантивни) образувания с афиксални форманти, можем, опирайки се на СТ като основна класификационна единица, да изработим следната примерна класификационна схема. Ще си служим при това в общи линии в съгласие с М. Докулил, с една поредица от работни понятия (термини) и условни знаци, които следва предварително да бъдат уговорени.

Субстанция (С) ще бъде най-общото понятие за всичко, което съществителните имена обозначават като 'неща' или 'явления'. При нужда можем да прибегнем и до по-детайлни обозначения на субстанцията като: лице (Сл), предмет (Сп), вещество (Св), място (См) или вместилище (Свм), животно (Сж), растение (Ср), явление (Ся) и т. н. Субстанцията може да бъде характеризирана чрез (в) мотивираното наименование с оглед към някакво нейно отношение към качество (К), действие (Д), към друга субстанция (С') или, по-рядко, към някакво обстоятелство (О) на съществуване или проявяване. По отношение на качеството субстанцията се явява като носител (С — К); по отношение на действието — като извършител / носител (С → Д), обект (С ← Д) или резултат (С_R ← Д). ОСС, в които субстанцията се характеризира от някакво отношение към друга субстанция или към някакво обстоятелство, представят един по-сложен проблем. Нито С', нито О могат да бъдат сами по себе си непосреден белег на С. Тяхното детерминативно отнасяне към С (= ОБ) може да бъде само опосредствено, и то от някакви добавъчни смислови компоненти, които не се изразяват експлицитно във формалната структура на чисто афиксалните деривати и които тук условно ще обозначим с термина релатор (Р) — срв. напр. бръснар = 'някой, който (ОБ = Сл) бръсне (ОП = Д) с рибар = 'някой, който (ОБ = Сл) лови (продава, обича да яде) (Р) риба (ОП = С')' и нагръдник 'нещо, което (ОБ = Сп) се намира (носи, поставя) (Р) на гърди (ОП = О)'. М. Докулил говори в такива случаи за сложен ОП (вж. Теогіе..., стр. 29 и сл.) 'лови риба', 'се намира на гърди', който се отразява в структурата на чисто афиксалните формации чрез само една негова съставка (срв. напр. рибар и риболовец). Струва ми се обаче, че с въвеждането на понятието релатор се държи по-добре сметка за особеностите на чисто афиксалните словообразувания, които представляват една по-висока степен на ономаσιологична абстракция (в рибар напр. е непосредно дадена само най-общата мотивировка С — С', която обуславя всички останали значения на думата 'риболовец', 'рибопродавец', 'риботърговец', 'човек, който обича да яде риба', 'вид птица, която се храни с риба' и т. н.). Р ни позволява да се абстрахираме от възможните конкретни отнoсби на С (като ОБ) към С'

¹ В работите на М. Докулил (вж. Теогіе..., стр. 72—75) и съветските езиковеди (вж. Основы..., стр. 59; Словообразование..., стр. 11) намираме по същество сходни дефиниции на понятието словообразователен тип, базиращи се на единството на посочените три признака.

или О (като ОП) в структурата на наименованието и да ги сведем до определен брой типизирани (моделирани) отношения. Така отношението $C - C'$ може да се формулира като: а) $C \rightarrow C' =$ отношение на активност / деятелност на С спрямо C' ; б) $C \mapsto C' = C$ принадлежи на / към C' ; в) $C \leftarrow C'$ или $C_R \leftarrow C' = C$ произлиза от или е резултат / продукт на C' ; г) $C \sim C' =$ отношение на прилика / сходство на С със C' ; д) $C \sqsubset C' = C$ се намира в някакво пространствено отношение към C' ; е) $C \sqsubset C' = C'$ е среда на съществуване / проявяване на С и т. н.

Отношението $C - O$ от своя страна би могло да се сведе, с оглед известно опростяване на класификацията, до по-елементарни отношения $C - C'$ (напр. $C \sqsubset C'$) или $C - K$, което се допускак от особеното, бих го нарекъл „периферийно“, положение на О като ономаснологичен признак. Това не пречи естествено ОСС, при които е възможна и една обстоятелствена мотивировка, да се посочват допълнително на съответното място в класификацията.

Субстанцията може да бъде назовавана и с оглед към някаква количествена характеристика — умаление ($\langle \rangle$), увеличение ($\langle \rangle$), струпане / сгруппиране на еднородни предмети (Σ_c), обособяване на единични предмети от маса еднородни ($\frac{1}{\Sigma_c}$); с оглед към някаква родова характеристика $C \text{♂}$ — същество от мъжки пол, $C \text{♀}$ — същество от женски пол). ОП може да бъде най-сетне и някаква негативна модификация (срв. истина — не истина)¹.

Действието или качеството от своя страна могат да бъдат абстрахиращи от конкретните им носители и представени като / сведени до субстанция ($K \supseteq C$, $D \supseteq C$). Това се отразява в т. нар. транспозитивни словообразувания, традиционно означавани като *popina abstracta*. М. Докулил не е намерил за необходимо да въведе и понятие за транспонирани словообразователни структури, с които се означава абстрахираща от конкретен носител и субстантивизирана (сведена до С) битност (Б), т. е. състояние, типично проявяване, начин на съществуване на една субстанция, които понякога могат да се схващат и като присъщо й качество / свойство. Мотивирани производни образувания с ОСС — $B \supseteq C$ са обаче напълно възможни в български език — срв. напр. тиранство, диващина, войниклък.

Ще различаваме по-нататък именна (субстантивна) основа (ИмОсн), прилагателна основа (ПрлОсн) и глаголна (ГлОсн) или глаголно-причастна (ГлПрчОсн) основа, формант-представка (Фп) и формант-наставка (Фн).

ПРИМЕРНА (МОДЕЛНА) КЛАСИФИКАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИ ПРОИЗВОДНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА С ЯСНА СМИСЛОВА И ФОРМАЛНА СТРУКТУРА, ОБРАЗОВАНИ С АФИКСАЛНИ МОРФЕМИ

1.0.0. Производни съществителни имена с ОСС = $C - K$.

1.1.0. СТ със структура $\frac{\text{Сл} - \text{К}}{\text{ПрлОсн} \pm \text{Фн}}$ (Фн = -а к/-як, -ан, -ец, -ик, -ко, -чо, -уша

¹ Едва ли е целесъобразно за немногобройните образувания от типа прабаба да се въвежда специално понятие за хронологическа характеристика. С известна уговорка и те биха могли да се интерпретират като количествени модификации.

и др.). Обр. д о б р я к.

1.2.0. СТ със структура $\frac{Св - К}{ПрлОсн + Фн}$ (Фн = -(е)н и ца). Обр. л ю т е н и ца.

1.3.0. СТ със структура $\frac{Сж - К}{ПрлОсн + Фн}$ (Фн = -ка, -ица, -ок, -ушка и др.). Обр. ч е р
в е н у ш к а.

1.4.0. СТ със структура $\frac{Ср - К}{ПрлОсн + Фн}$ (Фн = -ец, -ика, -ица и др.). Обр. к и с л е ц.

З а б.: Към 1.0.0. могат да се отнесат и названия на Сп/Ся от типа вечерница, южняк, при които обаче е възможна и мотивировка С - С' или С - О.

2.0.0 Производни съществителни имена с ОСС = С - Д.

2.1.1. СТ със структура $\frac{Сл \rightarrow Д}{ГлОсн + Фн}$ (Фн = -ар, -ач, -ец, -ко, -льо, -ник, -тел и др.)

Обр. к о в а ч.

2.1.2. СТ със структура $\frac{Сл \leftarrow Д}{Гл(ГлПрч)Осн + Фн}$ (Фн = -(е)н е ц, -(е)н и к). Обр. п р а т е н и к.

2.2.1. СТ със структура $\frac{Сп(Св) \rightarrow Д}{ГлОсн + Фн}$ (Фн = -ач/-ачка, -ец, -ка, -ло, -лка, -ник,
-тел и др.). Обр. б ъ р с а л к а, б е л и л о.

2.2.2. СТ със структура $\frac{Сп(Р) \leftarrow Д}{ГлОсн + Фн}$ (Фн = -еж, -ба, -овка, -ница и др.) или

$\frac{Сп(Р) \leftarrow Д}{Фл + ГлОсн + Фн}$ или \ddagger (Фн = до-, над-, под-, при- и др.; Фн = -ка, -ък). Обр.

с т р о е ж, н а д с т р о й к а, у л о в.

Вж. заб. към 9.1.0.

2.3.1. СТ със структура $\frac{См \leftarrow Д}{ГлОсн + Фн}$ (Фн = -ище, -ляя, -(ач)ица и др.) или

$\frac{См \leftarrow Д}{Фл + ГлОсн + \ddagger}$ (Фн = над-, под-, пре-, про- и др.). Обр. и г р и ш е, п о д л е з.

Вж. заб. към 9.1.0.

2.4.1. СТ със структура $\frac{Сж \rightarrow Д}{ГлОсн + Фн}$ (Фн = -ач, -ец, -ица и др.). Обр. к њ л в а ч.

3.0.0. Производни съществителни имена с ОСС = С - С'.

3.1.1. СТ със структура $\frac{Сл \rightarrow С'}{ИмОсн + Фн}$ (Фн = -ар, -джия/чял, -ист и др.). Обр. р и б а р.

3.1.2. СТ със структура $\frac{Сл \rightarrow С' \text{ или } Сл \leftarrow С'}{ИмОсн + Фн}$ (Фн = -(а)н е ц, -(ч)а н и н, -и н, -и с т,

-ляя и др.). Обр. п а р т и е ц, п а р и ж а н и н.

3.2.1. СТ със структура $\frac{Сп(Р) \leftarrow С'}{Им(Прл)Осн + Фн}$ (Фн = -аяка, -ник, -ица и др.). Обр. а м е -

р и к а н к а ('печатарска машина'), р ъ ж е н и ца.

З а б.: При образуването от този тип е допустима и мотивировка С - К, доколкото 'произходът/изработката от' се схващат като станало присъщо качество. Към това се прибавя и честата формална съотнoснoс т с Осн на относителни прилагателни имена.

3.2.2. СТ със структура $\frac{Слг-С'}{Фп+ИмОсн+Фн}$ (Фп — за-, на-, над-, под- и др.; Фн — -ник, -ница). Обр. наушник.
Заб.: При образувания от този тип е възможна и мотивировка С — О (вж. за това тук на стр. 10).

3.3.1. СТ със структура $\frac{См \equiv С'}{Фп+ИмОсн+Фн}$ (Фп = край-, под-, пред-, под- и др.).
Обр. крайбрежие.
Вж. заб. към 3.2.2.

3.3.2. СТ със структура $\frac{Свм \dashv С'}{ИмОсн+Фн}$ (Фн = -(а р)ник, -(а р)ница, -(и)ера и др.). Обр. краварник.

3.4.1. СТ със структура $\frac{Сж \rightarrow С'}{ИмОсн+Фн}$ (Фн = -ар(ка) и др.). Обр. врабчар (*Accipiter nisus*).

3.4.2. СТ със структура $\frac{Сж \sim С'}{ИмОсн+Фн}$ (Фн = -()ка, -ица, -че и др.). Обр. калугерица (*Vanellus vanellus*).

3.4.3. СТ със структура $\frac{Сж | С'}{ИмОсн+Фн}$ (Фн = -арка, -арче, -япа и др.). Обр. дървеница.

3.5.1. СТ със структура $\frac{Ср \sim С'}{ИмОсн+Фн}$ (Фн = -яна, -ица, -()ка и др.). Обр. парица (*Bellis perennis*).

Заб.: При названия на Сж и Ср е възможна много често различна и многослойна мотивировка, напр. при 3.4.3. е възможна и мотивировка С — О, а някои названия на Сж биха могли да бъдат отнесени едновременно и към 3.4.1., и към 3.4.8. — напр. овесарка (*Emberiza citrinella*), конопларче (*Fringilla cauparina*) и др.

4.0.0. Производни съществителни имена с ОСС = С +) или С + <

4.1.0. СТ със структура $\frac{С +)}{ИмОсн+Фн}$ (Фн = -ец, -ле, -че, -(ч)ица, -(и)чка, -енице и др.) или $\frac{С + <}{Фп+ИмОсн}$ (Фп = полу-, микро- и др.). Обр. градец, полуден.

4.2.0. СТ със структура $\frac{С + \{ }{ИмОсн+Фн}$ (Фн = -ище, -ага/-яга, -ок и др.) или $\frac{С + \{ }{Фп+ИмОсн}$ (Фп = архи-, дву-, свръх- и др.). Обр. мъжище, свръхпечалба.

5.0.0. Производни съществителни имена с ОСС = С = Σc или $C = \frac{1}{\Sigma c}$.

5.1.0. СТ със структура $\frac{C = \Sigma c}{ИмОсн+Фн}$ (Фн = (-ал, -ол', -ун') ак, -ство и др.). Обр. тревояк.

Заб.: По-голямата част от образуванията с наставка -ак collective са едновременно и названия на См.

5.2.0. СТ със структура $\frac{C = \frac{1}{\Sigma c}}{ИмОсн+Фн}$ (Фн = -ка). Обр. сламка.

6.0.0. Производни съществителни имена с ОСС = С + ♀ или С + ♂.

6.1.0. СТ със структура $\frac{C + \varphi / C + \delta}{\text{ИмОси} + \text{Фп}} \text{ или } \frac{C + \varphi / C + \delta}{\text{ИмОси} + \text{Фп}} \text{ или } \frac{C + \varphi / C + \delta}{\text{ИмОси} + \text{Фп}} \text{ или } \frac{C + \varphi / C + \delta}{\text{ИмОси} + \text{Фп}}$ (Фп = -ица, -ка, /-книга, -ан, -ок и др.).

Обр. лъвица, мечок, дебелана.

Заб.: 1. Отнасящите се към 4.0.0. до 6.0.0. образувани представляват интерес и с оглед към тяхната експресивна (апресивативна / депресивативна) функция. 2. Специалните обозначения за малките на животна не се различават по същество от деминутивните образувания.

7.0.0. Производни съществителни имена с $\text{ОСС} = C + (\text{не})$.

7.1.0. СТ със структура $\frac{C + (\text{не})}{\text{Фп} + \text{ИмОси}}$ (Фп = а-, без-, не- и др.). Обр. неправда.

8.0.0. Производни съществителни имена с $\text{ОСС} = K \rightarrow C$.

8.1.0. СТ със структура $\frac{K \rightarrow C}{\text{ПриОси} + \text{Фп}}$ (Фп = -да, -йна, -ост, -ота и др.). Обр. добрина.

9.0.0. Производни съществителни имена с $\text{ОСС} = D \rightarrow C$.

9.1.0. СТ със структура $\frac{D \rightarrow C}{\text{ГлОси} + \text{Фп}}$ (Фп = -(и)тба, -ница, -ня, -еж, -от, -не и др.)

или $\frac{D \rightarrow C}{\text{Фп} + \text{ГлОси} + \text{а или}}$ (Фп = за-, из-, на-, под-, про- и др.). Обр. коситба,

пробуда, натиск.

Заб.: Към някои СТ от 9.1.0., 2.2.2. 2.3.1. се отнасят формално идентични образувания, но със семантични нюанси, които се дължат на възможен семантичен преход 'действие' → 'резултат на действие' → 'място на действие'. Срв. напр. пламтеж и строеж, делба и творба, поход и проход и т. н.

10.0.0. Производни съществителни имена с $\text{ОСС} = B \rightarrow C$.

10.1.0. СТ със структура $\frac{B \rightarrow C}{\text{ИмОси} + \text{Фп}}$ (Фп = -изъм, -лък, -ство, -щина и др.) или

$\frac{B \rightarrow C}{\text{Фп} + \text{ИмОси} + \text{ие}}$ Фп = (без-, не-, при- и др.). Обр. авторство, безкръвие.

Бих искал още веднъж да подчертая, че предлаганата тук класификационна схема трябва да се разглежда само като модел на възможно решение. Тя няма претенции за изчерпателност нито по отношение списъка на словообразователните типове, нито по отношение списъка на словообразователните основи и форманти. По-нататъшното попълване на слабо представени или изобщо липсващи за сега „гнезда“ едва ли ще ни постави пред някакви принципи затруднения. Но то може да доведе до известни промени в структурата и подредбата, които сега не се покриват с едно крайно идеално (от определена гледна точка) състояние на схемата. Такова би могло да се постигне едва след като се пристъпи към цялостно и основно проучване на българското словообразуване. В него ще трябва да намерят, разбира се, място и такива, в една или друга степен лексикализирани, словообразователни структури, които от днешно (синхронно) гледище не могат да се определят като смислово мотивирани (напр. вързоп, глутница, кюнец, малина, мравка и т. н.). Словообразователните елементи в такива случаи, доколкото тяхното идентифициране е възможно, ще се разглеждат естествено само с оглед към тяхната структурно-оформяща, но не и смислова (ономасиологична) функция.

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНИ ОБРАЗОВАНИЯ НА ИМЕНА ЗА ЛИЦА ОТ МЪЖКИ РОД С НАСТАВКА *-ЕЦ*

Милка Димитрова

Наставка *-ец* (стб. *-ьць*) е една от най-продуктивните наставки в български език за образуване на съществителни имена от м. р. Тя е общо-славянска наставка с широко производствено поле. Свързва се с различни именни и глаголни основи, като образува предимно имена за лица от м. р. Първоначалната функция на наставка *-ец* се проявява главно в производство на имена от м. р. от прилагателни основи. Още в старобългарски език тя често се използва, за да придаде на прилагателното значение на съществително¹. По-късно наставка *-ец* показва разширение на производственото си поле и в областта на глаголните основи², но активността на наставката тук е сравнително ограничена. В съвременния български книжовен език производствените функции на тази наставка са твърде големи³.

Една от нейните основни функции е, че служи за образуване на имена за лица от м. р. от основи на прилагателни качествени. Тези образования означават имена, отличаващи се с определен признак или качество, застъпено в производствената основа. Типично за наставка *-ец* в дадения случай е, че се свързва с основи на прилагателни имена, които не завършват на *-ен*⁴, а са с други наставки (*-ав*, *-ив*, *-лив*) или са без наставки (*палав-ец*, *хубав-ец*, *мързелив-ец*, *ленив-ец*, *сънлив-ец*, *глуп-ец*, *мъдр-ец* и др.). Обикновено от прилагателни на *-ен* се образуват съществителни с наставка *-ик*⁵, като *нещастен* — *нещастник*, *вълшебен* — *вълшебник*, *грешен* — *грешник* и др.

В настоящата статия ще се спрем на някои имена с наставка *-ец*, които не съответствуват по образуване на съвременните словообразователни тенденции на български език. Те не са свойствени за него, рядко се употребяват или са отпаднали. От този вид образования са имена като *безверец*, *неверец*, *бездетец*, *безядец*, *остроумец*, *суетерец*, *лице-*

¹ Срв. А. Мейер, Общеславянски език, Москва, 1954, стр. 290.

² Срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 92.

³ Вж. А. Спасова, Словообразователната функция на суфикс *-ец* в днешния книжовен български език, Български език, год. II, 1952, кн. 3—4, стр. 261—267.

⁴ Вж. Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 94; А. Спасова, цит. съч., стр. 262—263.

⁵ Вж. Е. А. Захаревич, Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, АН СССР, 1959, стр. 122.

мерец, злочестец, лъжливец, крадливец, зиморливец, нехривец, скъпец, младец и др.

Всички тези имена се срещат в литературни произведения от епохата на Възраждането, някои и в произведения на съвременни писатели. Повечето от тях, както ще видим по-долу, са отбелязани и в речници, които отразяват словното богатство на българския говорим и писмен език от миналия век.

Когато разглеждаме изброените по-горе съществителни имена в словообразователно отношение, ще видим, че една, не малка част от тях, са образувани от основи на прилагателни имена, които завършват на *-ен*: *безверец* (*безвер-ен*), *неверец* (*невер-ен*), *бездетец* (*бездет-ен*), *безчядец* (*безчяд-ен*), *остроумец* (*остроум-ен*), *суверец* (*сувер-ен*), *лицемерец* (*лицемер-ен*). Други от разглежданата група имена са образувани от прилагателни основи на *-ив* и *-лив*: *нехрив-ец*, *крадлив-ец*, *лъжлив-ец*, *зиморлив-ец*. Трети са от безсуфиксни прилагателни: (*скъп-ец*), *младец*. Съществителното *злочестец* вероятно е образувано от прилагателното *злочест*, а не от *злочестен*, което е вторична форма и има по-рядка употреба.

Голяма част от тези имена са включени в речника на Н. Геров¹, а именно: *безверец, бездетец, безчядец, лицемерец, лъжливец, крадливец, неверец, нехривец, остроумец, скъпец*. Няколко имена намираме в речника на Дювернуа² — *младец, неверец, нехривец, суверец*. Част от разглежданите имена с наставка *-ец* са посочени и тълковния речник на проф. Ст. Младенов³, тъй като и този речник включва голяма част от словника на Н. Геровия речник. В този речник са отбелязани следните имена: *безверец, безчядец, зиморливец, крадливец*. Вероятно по недоглеждане е пропуснато съществителното *бездетец*, тъй като *безчядец* е обяснено с него, но *бездетец* не е посочено в речника на съответното място. Голям брой от тези имена намираме и в произведения на книжовници от епохата на Възраждането⁴:

Бягат от *лицемерец* човек, защото или тя е измамил, или ще тя измами (Ал. Начев, Правила върху живота на човека, 1871, стр. 12); Против тая заповед грешат: 1) Идопоклонниците... 4) *Лицемерците*, които друго мислят в сърдцето си, а друго говорят и пращат пред света (Хр. Г. Данов, Пространний православний катехизис (превод), 1858, стр. 68—69); Не ги прави (чалата си) *лицемерци* чрез немисленна жестокост (Ал. Кръстевич, Волачът по пътя на живота (превод), 1870, стр. 49); Намират се даже родители, които учат децата си да лъжат, да крадат, да бъдат лукави, *лицемерци* и горделиви (сп. Чталнице, год. IV, 1874, бр. 13, стр. 194); Ако по от рано не храниш дремливото си чувствование с вероисповедни нечта, то ще станеш или *неверец* или нечестив или съмнител (Ал. Кръстевич, Волачът по пътя на живота (превод), 1870, стр. 15); Майки, дъщерки и сестри пишат / Не от *неверци* те са безчестат (Каравелов, Стихотворения, I, стр. 11); Един човек може да няма нищо, но с трудолюбие си... той достигва да бъде в реда на най-добрите хора, и да земе и много по-горно и почетно място отколкото богатите *нехривци* (сп. Китка, V, кн. 15, 1887, Лошавата страна на богатството, стр. 15); О, как силно бия сърдцето в *крадливците*, като простре ръката си на чуждо имане (Часови благоговедни (превод от Георги Йошър), Белград, 1850, стр. 61); Не може веч мойто сърце / Да търпи, да слуша / Как безчестн народът му / Даже и кир Гуша / Ципцаринът, *крадливците* (Каравелов, Стихотворения, т. I, стр. 132).

Фактът, че тези съществителни са включени в речника на Н. Геров, а и употребата им от различни автори през тази епоха говори, че те са

¹ Вж. Н. Геровъ, Ръчникъ на българский языкъ, Пловдив, 1895—1904.

² Вж. А. Дювернуа, Словарь болгарского языка, Москва, 1865—1869.

³ Вж. Ст. Младенов, Български тълковен речник, т. I (А—К), 1951.

⁴ Всички посочени примери в статията от епохата на Възраждането са взети от архива на Възрожденската литература при Института за български език.

били разпространени в езика от това време. Имена като *злочестец*, *младец*, *суеверец* не са отбелязани в речника на Н. Геров, но ги намираме у отделни писатели от Възрожденската книжнина, което показва, че са били употребявани в по-ранна епоха от развоя на книжовния български език. Ще посочим някои примери.

Народът, що бил се стекъл на мегдана, узнал в този *злочестец* стария си юначен водач (Очерки из историята и народните сказания (древна история), превод от Н. Михайловски и Ив. Момчилос, Виена, 1865, стр. 280); Онага, което показва неговото човеколюбие, че Н. Св. при сичката си сиромашия, приел да приволи на свои разноски един *младец* да ся учи в Чехско (Г. Драганов, Летоструй, год. V, 1873, стр. 110); *Младецът* твърде късно придобива мъдростта на живота (Ал. Кръстевич, Водачът по пътя на живота (превод), 1870, стр. VIII); Няма по-отличителна черта в китайския характер от дълбокогo суеверие... Те са просто *суеверци*, и никой народ не е по-суеверен от тях (Изводи от в. Зорница за 1877, стр. 300); Испанците са народ образован, горд... обичат науки, но са много *суеверци* и предразсъдочни (Г. Икономов, Кратко землеописание, 1856, стр. 21); Нашият народ е повечето *суеверец* и едва ли не наполовина християнин (Летоструй, 1871, стр. 175).

Когато разглеждаме изброените съществителни с наставка *-ец* по отношение на стилистичните пластове в езика, виждаме, че повечето от тях имат народен характер: *злочестец*, *крадливец*, *зиморливец*, *лъжливец*, *нехривец*, *бездетец*, *безчядец*, *неверец*, *безверец*, *скъпец*. Тези имена са образувани от основи на прилагателни, характерни и живи за народния български език, проникнали не по книжен път в езика ни, поради което са имали по-широка употреба. Това личи и от факта, че голям брой от тях са отбелязани в речника на Н. Геров, който речник включва народния, разговорен език от това време. Действително тези имена намираме в редица произведения от Възрожденската книжнина, но, както е известно, нашите книжовници от епохата на Възраждането съзнателно вмъкват народни думи в литературните произведения, като по този начин в писмения език навлиза народно-разговорна лексика, която ляга в основата на книжовния български език.

Освен посочените имена срещат се и някои с книжен характер, като *остроумец*, *суеверец*, *лицемерец*. Наистина *остроумец* е отбелязано в речника на Н. Геров, но известно е, че авторът е познавал добре руски език; владеел е и езика на образованите българи от това време и поради това се е увличал и допускал в речника си и редица думи с книжен характер наред с думите от народните говори. Посочената дума се среща и в руски език¹, проникнала вероятно оттам в книжнината от епохата на Възраждането. Последните няколко имена се срещат и по-късно в произведения на по-стари български писатели-класици (Вазов, Ст. Михайловски, Влайков), както и в произведения на съвременни писатели (Н. Райнов, Св. Минков, Ил. Волен, Ив. Мартинов) и др. Ще дадем някои примери.

Не знам дали Неджиб Паша е *лицемерец*. Но знам добре това: Неджиб Паша човек е двоен: /Когато той ридае — в душата си се смей, /Когато той се смее — в душата си ридае (Михайловски, сп. Мисъл, VI, стр. 186). Това е дало повод на някой френски *остроумец*, мисля Волтер беше, да пише, че русите спят девет месеца през годината (Вазов, Пътувания из Русия (Извън България), т. XVI, стр. 175); Не знаеш, колко е опасен прааникът на сганта! Те са *суеверци* и гладници, продажници в чудотворци, — безбройни и безименни (Н. Райнов, Книга за царете, 1918, стр. 40); Тогава европейците из-

¹ Вж. Словарь русского языка, т. II (К—О), Москва, 1958, стр. 901.

сваждат портмонетата си, успокояват *суеверците* и ги превръщат в бездушни манекени (Св. Минков, Другата Америка, стр. 31); Веднаж някой *остроумец* и веселяк го бе наре-
къл на шега „Миньорката“ и оттогава тъй си и остана това прозвище (Ив. Мартинов,
Миньори, стр. 55—56).

Разгледаните тук съществителни с наставка *-ец*, живи в езика от епохата на Възраждането, тъй като не са свойствени за съвременния книжовен български език, не са включени в съвременните тълковни речници — БТР и РСБКЕ¹, с изключение на *лицемерец* и *скъпец*, отбелязани в първия от тях, навярно поради това, че се срещат в произведението на изтъкнати писатели (Вазов, Ст. Михайловски). Действително в художествени произведения винаги може да се срещнат различни словообразователни модели, но това не винаги означава, че такива думи са живи, затвърдени в езика. Обикновено това са индивидуални употреби на автора на случайни, рядко употребими думи или пък създадени от него за даден случай с определена цел. Отпадането или неразпространението в съвременния книжовен език на тези съществителни се дължи, от една страна, на това, че едни от тях (с основи от прилагателни на *-ен*) не са образувани в духа на съвременния книжовен език. Такива словообразователни модели са чужди на съвременните словообразователни тенденции и не намират разпространение. Останалите (с основи от прилагателни на *-ив*, *-лив* и безсуфиксни), ако и образувани по законите на езика, не се приемат за сполучливи и вместо тях се налагат други словообразувания със същата семантика. Съпоставяйки разгледаните съществителни в словообразователно отношение с техни съответствия в съвременния книжовен български език, можем да кажем следното. На някои от тях (*безверец*, *неверец*, *злочестец*, *остроумец*) днес съответствуват словообразувания с наставка *-ик*: *безверник*, *неверник*, *злочестник*, *остроумник*. Първите две са затвърдени, лексикализирани в езика, докато *злочестник* и *остроумник* имат ограничена употреба. Вместо тях по-често за характеризиране на лице със съответното качество се употребява прилагателното с атрибутивна функция, напр. *злочест*, *остроумен* (човек). Това още повече важи за прилагателни като *бездетен*, *суеверен*, *зиморлив*, които в днешния книжовен език нямат съответни субстантивирани имена с определен словообразователен елемент. Имена като *крадливец*, *лъжливец* имат съответствия в съвременния книжовен език, образувани със същата наставка, но с друга, глаголна основа: *крадец*, *лъжец*. *Крадливец* и *лъжливец* могат да бъдат употребени с известна семантична отсянка в случай, когато е необходимо да се подчертае съответното качество като склонност на лицето, т. е. 'човек, който обича да краде' (*крадливец*), 'човек, който обича да лъже' (*лъжливец*). *Скъпец* и *младец* са днес съсем чужди, необичайни, за книжовния език, въпреки че първата от тях е илюстрирана в речника на Н. Геров с народна пословица („На *скъпеца* парите ходят все по горите“), което говори, че е била жива, с широка употреба. Днес в книжовния език на тези имена съответствуват *скъперник* и *младеж*.

От казаното дотук се вижда, че наставка *-ец*, която е една от най-продуктивните наставки за имена от м. р. в български език, в миналото е имала много по-широко производствено поле. Продуктивността ѝ за

¹ Вж. Л. Андрейчин, Л. Георгиев и др., Български тълковен речник, София, 1955; Речник на съвременния български книжовен език, т. I, II, III, София, 1955—1959.

образуване на лични имена е била по-голяма. Тя е имала и по-голяма субстантивираща функция, като се е свързвала с по-широк кръг основи на качествени прилагателни, включително и такива, които завършват на *-ен*. В съвременния книжовен български език словообразователната функция на наставка *-ец* в това отношение е изчезнала. Ограничила се е и в присъединяването си към други качествени прилагателни. В съвременния книжовен език тази ѝ функция е поета или от наставка *-ик*, или, както е при повечето от разгледаните имена, субстантивирането се изразява не със словообразователен елемент, а по атрибутивен път. За известни случаи в съвременния книжовен език са се лексикализирали имена със същата или видоизменена основа и друга наставка или пък със същата наставка, но не с именна, а с глаголна основа.

В заключение можем да кажем, че ограничаването на словообразователната функция на наставка *-ец* от съвременен гледище не води до обедняване на езика, тъй като в процеса на неговото развитие са били създадени други изразни средства на мястото на отпадналите образувания с наставка *-ец*.

НАСТАВКАТА *-НИЕ* КАТО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН ЕЛЕМЕНТ

Стефана Калднева

В съвременния български книжовен език срещаме широко разпространение на съществителни имена, образувани от глаголни основи с помощта на наставката *-ние*. Тези съществителни, съставлящи една от най-големите еднородни групи в абстрактната лексика на нашия език, са по-късни по поява и употреба и са свързани с оформянето на книжовния език. В народните говори те имат съответствия (по отношение на начина на образуване) — отглаголни съществителни с наставка *-не*.

В езиковедската литература, когато се разглежда въпросът за отглаголните съществителни, обикновено често се изтъква ролята на руския език и черковнославянския за появата на съществителните имена на *-ние*, тъй като в народните говори битуват образувания на *-не*. Но тук би трябвало винаги да се има пред вид общославянската и чисто старобългарската езикова основа на това явление, засягащо руския език и българския език. Именно тази основа прави появата на отглаголните съществителни в съвременния български език естествена, като че ли вътрешна, и действително благотворна. Съществителните на *-ние* възвръщат и възобновяват една стара езикова словотворческа особеност, създават възможност за обогатяване на лексиката, за подчертано семантично нюансиране при изразяване на определени понятия, за стилистично оцветяване на речта. В БТР¹ при някои от дадените отглаголни съществителни на *-ние* се посочва произходът — руски (*давление, дерзание, донесение*), други се отбелязват като остарели, книжовни, църковни, които би трябвало да се схващат като стари български думи, извършили своеобразна езикова екскурзия в родствения славянски език, руски език, поради историческата общност, езикови връзки и книжовно развитие (*богослужение, бракосъчетание, веление, достойние*). Когато сочим влиянието и посредничеството на руския език, не трябва да ограничаваме абстрактната лексика като руска или черковнославянска, а да имаме пред вид, че старобългарски думи, които по начало влизат в черковнославянската лексика, остават да битуват и в езика на народа, напр. думи като *наказание, обещание, желание* и др.

Налага се на вниманието първопричината на това явление в езика — словообразователният способ (образуване на имена от глаголни основи и използване на наставка *-ние*), познат и в миналото на руския и българ-

¹Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Цв. Тодоров и Ст. Стойков, Български гълговен речник, II изд., София, 1963.

ския език, на славянските езици. Чувството за славянско, българско при възприемането на наставката *-ние* прави и словотворческия процес още по-естествен, по-богат и по-здраво застъпен в езика ни.

Наставката *-ние* в съвременния български език и в съвременния руски език¹ произхожда от старобългарската наставка — *-нѣ* / *-нѣ*, с която се образуват отглаголни съществителни като *рыданнѣ* от *рыдати*, *търбованнѣ* / *-нѣ* от *търбовати*, *оукрашеннѣ* / *-нѣ* от *оукрашати*, *творѣннѣ* / *-нѣ* от *творити*.

В старобългарския език *-нѣ* / *-нѣ* е тясно свързана по произход с широко разпространената тогава наставка за образуване на абстрактни съществителни *-ѣ* / *-нѣ*, не само запазила се в руски и български език до днес, но и проявяваща се като много жива и употребима праславянска наставка в славянските езици².

В исторически аспект тук откриваме една специфична употреба на наставката *-ѣ* / *-нѣ* при образуването на съществителни с ярка глаголност, при които изпъква определена връзка със съответен глагол, за разлика от други съществителни, образувани със същата наставка³: срв. напр. *весельѣ* — *весельнѣ*, *сѣдѣвьѣ* — *сѣдѣвьнѣ*, *велнѣ* — *велнѣнѣ* и *раздѣвѣннѣ* от *раздѣвати*, *оукрашеннѣ* от *оукрашати*.

Образуванията на съществителни за действия от глаголи се налагат по многобройност в сравнение с образуванията със същата наставка от прилагателни (*весельѣ* — *весельнѣ*) или от съществителни (събирателните *лѣстѣ*, *камѣнѣ*), а това довежда с течение на времето до своеобразно специализиране на самата наставка и промяна във формата ѝ.

Отглаголните съществителни в началото на своята поява са се свързвали с глагола чрез миналото страдателно причастие, което е бивало изходна форма за образуване с прибавяне на наставка *-нѣ* на нова граматическа категория — съществително име.

В процеса на словообразуването постепенно се налага еднаквостта на повече елементи, тяхната постоянна възпроизводимост без изключение във всички образувания, а именно *-нѣ* и *-нѣ*. Става дрегруппиране на морфемите в отглаголното съществително (*вѣдѣти* — *вѣдѣвьнѣ* — *вѣдѣвнѣнѣ* — *вѣдѣннѣ*) и *-нѣ* и *-нѣ* се свързват в един словообразователен афикс.

Свързването на наставките *-нѣ* и *-нѣ* в един словообразователен афикс се съпровожда и от заличаване на връзката между съществител-

¹ А. А. Шахматов пише: „Вероятно, церковнославянскими надо призвать и слова на *-еніе*, *-аніе*: учение, лечение, страдание, пеніе, гореніе, сожаленіе, повеленіе, устройство, употребленіе, воспитаніе, растеніе, воспаленіе, загражденіе, освещеніе, запрещеніе, учрежденіе; в русском языке вместо *-еніе*, *-аніе* находим *-еніѣ*, *-аніѣ* (А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, Ленинград, 1925, стр. 41).

² Вж. Ив. Левков, Словообразователни склонности на славянските езици, София, 1968, стр. 39. Авторът поставя суфикс *-ие* на четвърто място по честота на употреба в славянските езици.

³ А. М. Селищев дава четири групи образувания на отвлечени съществителни с наставка *-ие*: от прилагателни, от причастия (*попѣла actionis*); от съществителни — полуцените форми имат събирателно значение; имена на *-ие* с представка, която им придава конкретно значение (*приморіе*, *разпѣтіе*). (А. М. Селищев, Старославянский язык, ч. II, Москва, 1952, стр. 58—59).

ните за действие и съответните минали страдателни причастия, което е довело до образуване на нови съществителни направо от глаголите (напр. *благодеец*). Доказателство за това се явяват отвлечени съществителни за действие, образувани от непреходни глаголи в съвременния български и съвременния руски език, докато в същото време образуването на съответните минали страдателни причастия по правило се свързва с преходни глаголи, напр.: *выступить* — *выступление*; *поклоня* — *поклонение*, *въстана* — *въстание*.

Тази връзка между първоначалната наставка *-це* и новополучената *-ние* се допуска от К. Мирчев, който изтъква наставката *-це* „като отличителна за абстрактни имена“, „за отглаголни съществителни“, „за събирателни имена“, когато разглежда производните думи от среден род със стара *-jo*-основа¹. Ст. Стоянов обръща внимание на наличието на звука *н* в наставките *-не* и *-ние*, което според него показва генетичната връзка между отглаголните съществителни и миналите страдателни причастия². А. Селищев сочи *nomina actionis* като производни от минали страдателни причастия³.

За далечната форма *-нѣ* / *-ѣ* загатва и Н. Шански, разглеждайки преобразуването на думите в руския език на нови морфеми, при което се е получила и наставката *-ние*. Извършил се е „своеобразен процес на поглъщане на един словообразователен елемент, представляващ част от образувачата основа, от друг“⁴. Г. О. Винокур отбелязва също генетичната връзка със страдателното причастие, подчертавайки, че в думите от рода на *лишение* има един суфикс *-ение*, а не два *-н* (на причастията) плюс *-це*, и че отглаголните съществителни направо се отнасят към глаголната основа⁵.

Новата словообразователна морфема *-ние* / *-ние* придобива своё собствено значение и постоянна възпроизводимост при създаването на определен тип имена — отглаголни съществителни. Морфемите като *-ние* / *-ние* Н. Шански определя като „редовни“⁶.

Развитието на наставката *-ние* в българския език довежда до разграничаването на първоначалните форми *-нѣ* и *-нѣ*, като тенденцията в народните говори е да се образуват съществителни за действие с наставка *-не*, развила се от *-нѣ*. Наставката *-ние* се появява при оформянето на книжовния език под влияние на руски и черковнославянски. Разбира се, трябва да се има пред вид, че наставката *-ние* не е забравена съвсем и изчезнала от българския език, тъй като много думи като *желание*, *благодарение*, *видение*, *възкресение*, *благодеец* и др. продължават своя живот в литературата на средните векове, при това литература с народен характер, каквато е дамаскинската литература. В началото възродилата се наставка все още не се противопостави на наставката *-не*, която също влиза като словообразователен елемент в книжовния

¹ К. Мирчев, Старобългарски език, София, 1955, стр. 37-38.

² Ст. Стоянов, Граматика на български книжовен език, София, 1964, стр. 406.

³ А. М. Селищев, Старославянски език, стр. 59.

⁴ Н. М. Шанский, Очерки по рускому словообразованию и лексикологии, Москва, стр. 127.

⁵ Г. О. Винокур, Заметки по рускому словообразованию, в кн. Избранные работы по рускому языку, Москва, 1959, стр. 431.

⁶ Н. М. Шанский, Очерки по рускому словообразованию..., стр. 53.

език. Характерно явление е недиференцираното прилагане на *-не* и *-ние* към глаголни основи, доказателство за което откриваме в произведенията на нашите писатели и книжовници от Възраждането¹. Разграничението става постепено едва след Освобождението. Така се получават двойки отглаголни съществителни на *-не* и на *-ние*, които се противопоставят в семантично, стилстично и граматическо отношение². Сферата на образуване се разграничава: на *-не* образуват само глаголите от несвършен вид, на *-ние* — предимно глаголи от свършен вид, но не са редки случаи на образуване от несвършен вид. Напр.: *тека* — *течене*, *течение*, *мия* — *миене*, *изчисля* — *изчисление*, *избявя* — *избавление*.

В съвременния български език се разграничават следователно две самостоятелни наставки за образуване на отвлечени съществителни за действие.

Съдбата на наставката *-ние* в руски език е друга — там тя остава единствена форма, старинната наставка *-ние* днес може да се срещне рядко, диктувана от стилстични съображения, преди всичко в поезията, без да я налага някаква необходимост от семантичен или словообразователен характер (напр. *учение* и *ученье*, *волнение* и *волненье*). Тук има не нова морфема, а само вариант на основната, посредством който стилстически се нюансира изразяваното понятие. Наставката *-ние* в руски език е вариантна морфема със стилстическа окраска и може да се прилага към една и съща основа заедно с наставката *-ние*³.

В български и руски език наставката *-ние* развива по словообразователни причини вариант *-ение*. В същност тук пак изключителната повторимост на елементите при образуване на отглаголните съществителни с течение на времето е довела до преразпределяне на морфемния състав и обособяването на *-ение* като цялост. Такива големи групи са съществителните, образувани от глаголи от второ спрежение в български език (*моля* — *моление*) и от глаголи с основа на съгласна (*нести* — *несение*) или на *-ить* (*лишить* — *лишение*) в руски език.

В старобългарски език глаголите в инфинитивна основа на съгласна, глаголите от второ спрежение на *-нж* и глаголите от четвърто спрежение с инфинитивна основа на *-н* образуват минали страдателни причастия с разширена наставка *-ен*, при което се получават известни изменения във формата на причастията, а оттам и на отглаголните съществителни. Основната гласна *-н* се е редуцирала в *ј* и се получава омекчаване на предходните съгласни. Така съгласните *д*, *т*, *ст* минават в *жд*, *щ*, а лабиалните *б*, *п*, *в*, *м* получават епентетично *л*, промени, наследени в български и руски език и проявявани днес при използване на наставката *-ение*. Напр. *вєсти* — *ведєнь* — *ведение*, *рєшти* — *рєчєнь* — *речение*, *дрєз-*

¹ Вж. Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изграждане на съвременния български книжовен език, Български език, 1958, кн. 4—5, стр. 309—320.

² По въпроса вж. Е. Л. Георгиева, Семантична характеристика на отглаголните съществителни на *-не* и на *-ние* в българския книжовен език, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 224—233.

³ Н. М. Шански в „Очерки по рускому словообразованию...“ пише: „Вариантныя морфемы, имея в известной степени разное звучение, являются такими, которые выражают одно и то же значение и различаются между собой или в стилстическом, или в словообразовательном отношении (срв. поэт — пнит, возчик — каменщик, волнение — волненье) (стр. 67).“

нжтн — дръзновеѣ — дръзновеѣе, дѣнѣжтн — дѣнѣжѣ — дѣнѣженіе,
хвалѣтн — хвалѣѣ — хвалѣеніе, рождѣтн — рождѣѣ — рождѣеніе, избавѣтн —
избавѣѣ — избавѣеніе.

Получената наставка *-еніе* трябва да се отдели като равносвоен вариант на *-нѣ*, поради характера на *-е* в *-еніе*, представящ външен елемент за глаголната основа, от която се образува съществителното. За разлика от стилистическия вариант *-нѣ* в руския език вариантът *-еніе* се създава по словообразователни причини и е в синонимическо и генетически родствено отношение с *-нѣ*. Тук е налице само вариант от словообразователен характер, както *-нѣ* е вариант от стилистичен характер. Вариантите *-нѣ* и *-еніе* за разлика от *-нѣ* и *-нѣ* не могат да се прилагат към една и съща основа.

Що се отнася до често срещаната форма *-аніе*, трябва да се отбележи, че тя не представлява отделен суфикс или вариант на суфикса *-нѣ*. Тук суфиксът е само *-нѣ*, а звукът *а* е елемент от глаголната основа. В старобългарски език отглаголни съществителни, завършващи на *-аніе*, са образували глаголите с гласна *а* в инфинитивната основа: знатн — знаніе, велѣчатн — велѣчаніе, вѣстатн — вѣстаніе, вѣнматн — вѣнманіе, оуказатн — оуказаніе, прѣжежатн — прѣжежаніе. Следователно само *-еніе* може да се разглежда като действителен вариант на суфикса *-нѣ* в съвременния български език (*-нѣ* би се срещнало твърде рядко в поетическа реч). Суфиксът *-еніе* има определено място в словообразователното поле на отглаголните съществителни и затова има право на редовно отбелязване при представяне на основната наставка *-нѣ* във формата *-нѣ* / *-еніе*.

Наставката *-нѣ* в съвременния книжовен български език можем да открием при отвлечени съществителни за действие, образувани от преходни и непреходни глаголи (*тека* — *течение*, *отмѣстѣ* — *отмѣщеніе*, *походя* — *похождение*, *стремѣ се* — *стремленіе*), от свършени и несвършени глаголи (*потвърдѣ* — *потвържденіе*, *наказѣ* — *наказаніе*, *показѣ* — *показаніе*, *пиша* — *писаніе*, *ридая* — *риданіе*). Преобладават образуванията от свършени глаголи.

Трябва да се отбележи, че значителната част от съществителните на *-нѣ* са стари образувания, поради което е трудно да се класифицира производимостта на глаголите по вид и спрежение. Напр. *обладатн*, несв. — *обладаніе*, а сега съществителното се свързва с глагола *обладѣя*, св. вид, а не с *обладавам*, несв. вид; *вниманіе* не може да се изведе от съвременния глагол *внимавам*, а от старобългарското *вѣнматн*; *вѣстаніе* не може да се изведе от *вѣстана*, а от старобългарското *вѣстатн*. Някъде образуванията на съществителните съвпадат със съвременните глаголни основи: *възпоминаніе* от *възпомена*, *указаніе* — *указѣ*, *държаніе* — *държѣ*). Затова се поражда впечатлението, че в съвременния български език преобладават отглаголни съществителни от основи на свършени глаголи и че трето спрежение значително ограничено образува съществителни с наставка *-нѣ*, а редовно с наставка *-нѣ*.

Също така в известен смисъл условно може да се определи самият процес на образуването на отглаголните съществителни с наставка *-нѣ*. Практически той може да бъде представен като свързване на миналата

свършена основа на глаголите в трето лице единствено число (тъй като е без окончание) и наставката *-ние / -ение*. Наставката *-ение* променя предходната съгласна, като *д* преминава в *жд*, *т*, *ст* в *щ*, *з* в *ж*, *с* в *ш*, *сл* в *шл*, вмъква *л* при лабиалите *б*, *п*, *в*, *м*. Напр. *пиша* — *писа* — *писане*, *държа* — *държа* — *държане*, *озаря* — *озари* — *озарение*, *моля* — *моли* — *моление*, *прося* — *проси* — *прошение*, *осъдя* — *осъди* — *осъждане*, *озлобя* — *озлоби* — *озлобление*, *обходя* — *обходи* — *обхождане*.

Наставката *-ние* произлиза от праславянската наставка *-иe* за отвлечени съществителни.

Поради постоянната връзка с глаголни основи при образуване на имена от глаголи наставката *-ние* придобива самостоятелно и важно значение на словообразователен елемент в езика. Фонетичните различия *-нѣ / -ние* имат различна съдба в български и руски език в по-нататъшното развитие и употреба на наставката, поради което се достига до обособяването им в съвременния книжовен български език като две отделни наставки *-не* и *-ние*, а в руски език като стилистични варианти *-ние* и *-нѣ*.

Специализирайки се в прилагането към различни глаголни основи, наставката *-ние* развива вариант *-ение*, който в съвременния български език се използва при глаголите от второ спрежение.

Наставката *-ние* като активен словообразователен елемент живее в старобългарския език — първия литературен славянски език с твърде богата лексика за изразяване на понятия от различни области на човешкия живот и дейност. Но специализирането и обособяването ѝ като наставка за отделна група отвлечени съществителни е процес късен и постепен. Той е свързан с изграждането на съвременния книжовен език, с необходимостта от създаване на разнообразна лексика за изразяване на отвлечени понятия.

Съществителните на *-ние*, които в иародните говори отстъпват място на съответните образования с наставка *-не* и имат характер само на езиково наследство, в книжовния език рязко увеличават броя си и днес представляват значителна еднородна лексикална група.

Практически употребата на съществителните на *-ние* в съвременния български книжовен език е твърде широка. Въпреки че голямата част от тях са стари образования, наставката *-ние* може да се приеме за устойчив словообразователен елемент. Доказателство за това е и фактът, че дори стари образования на отглаголни съществителни можем да свържем със съвременни глаголни основи и да ги посочим като изведени от тях.

В своето развитие наставката *-ние* се е обособила като наставка на отделна голяма група отвлечени съществителни, значително обогатяващи абстрактната лексика на езика. Чрез тях тя проявява своята жизненост в съвременния книжовен български език.

СЛОЖНИТЕ БЕЗСУФИКСНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Невена Вълчкова

Както всяка езикова единица, и прилагателните имена могат да се разглеждат от гледна точка на словообразуването. Сред тях наблюдаваме разнообразни и често оригинални словообразователни типове. Особено интересни от гледище на словообразуването са сложните безсуфиксни прилагателни. Ето защо за обект на настоящата статия избрахме формациите като *синеок*, *лекокрил*, *двулик*, *бързорек* и т. п. Тези формации представят твърде старинен словообразователен тип, присъщ и на другите славянски езици. Преобладаващото число от тях са с втори компонент — основа на съществително име. И тук наблюдаваме една силно пропелена тенденция — с малки изключения това са съществителни имена от един семантичен кръг, означават част от някакъв организъм и много по-рядко — някаква съставна част на друг предмет. В това отношение прилагателните от този словообразователен тип в известен смисъл представляват затворена категория¹.

В езиковедската литература се сочи, че освен словообразователните типове, които са загубили своята продуктивност, съществуват и такива, „продуктивностъ которых ограничена лексическим значением основ, от которых образуются слова, принадлежащие к этим типам“². Тази мисъл до голяма степен се отнася до анализирания от нас словообразователен тип. Но макар и непродуктивен днес, той все пак проявява известна активност³.

Анализирайки събраните (около 200) сложни безсуфиксни прилагателни⁴, ние си поставяме за цел да проследим, от една страна, зависимостта между структурно-формалните особености на сложните формации и синтактико-семантичната връзка на техните компоненти, а от друга страна, — какви са граматическите особености на сложните прилагателни от този словообразователен тип, в какво отношение са те със словообразователната им структура.

Опирайки се на формалния критерий, т. е. съобразно това, каква е граматическата категория на главния компонент на сложната формация,

¹ Срв. Kr. Neltberg. Niektóre problemy derywacji słowiańskiej, Scando-Slavica, т. IX, стр. 142.

² К. А. Левковская, Словообразование, стр. 22.

³ Във в. Народна култура, 1969, бр. 12, например четем: „Бабо, привет! — *късололо* дългоско момиче неочаквано изникна пред нся...“

⁴ Материалът е събран от Речник на съвременния български книжовен език, т. I—III, София, 1955—1959, и от съзковата картотеска на Института за български език.

можем да групираме интересуващите ни безсуфиксни прилагателни в два основни типа:

тип А — Тук отнасяме сложните прилагателни с глаголен характер. Условно ги наричаме *вербални*. Според мястото на глаголната основа в сложното прилагателно разграничаваме: *тип А-I* (глагол + съединителна гласна + съществително). По този начин са образувани прилагателните *вироглав, въртоглав* и т. п.; *тип А-II* (наречие, рядко и друга част на речта + съединителна гласна + глагол). Тук спадат формации като *бързо-рек, късоглед, злояд, прекорек* и т. п.

тип Б — Тук отнасяме сложните прилагателни, основата на които съдържа като главен компонент съществително име. Наричаме ги *номинални*. Във всички случаи съществителното име е едносрично, м., ж. или ср. род. Другият компонент може да бъде прилагателно, числително или друго съществително име. Според това разграничаваме: *тип Б-I* (прилагателно + съедин. гласна + съществително). Най-многочислена група формации. Примери: *годобрад, бързокрил, тъпоглав, сивосок, дългорък, кръглолик, шинонос, витороз, късокрак* и много други; *тип Б-II* (числително + съедин. гласна + съществително). По-малобройна група. Примери: *еднокрил, двуглав, четириног, двуръб, столик, осмокрак, шесторед, многоглав* и т. п.; *тип Б-III* (съществително + съединителна гласна + съществително). Този образец се използва много често за образуване на термини в зоологията. Тук спадат формации като *главоног, бодлокож, мрежокрил, златокрил, среброрък* и т. п.; *тип Б-IV*. Към този тип отнасяме формации като *безбрад, безвъб, безок, безног, безух, безкрил* и т. п., но с известни уговорки, тъй като те не са типични сложни съществителни. Включваме ги в нашия материал, тъй като имат формални и функционални особености, подобни на тези на сложните безсуфиксни прилагателни.

При разглежданите от нас формации специално внимание заслужава въпросът за словообразователния формант. Под словообразователен формант разбираме ония елементи на производното прилагателно, по които то се отличава от изходните думи. Словообразователният формант може да се състои от: словообразователни афикси, съединителни морфемни, граматическата характеристика на производната дума, както и морфонологични алтернации в словообразователната основа. Характерно за разглежданите прилагателни е отсъствието на суфикс. В тях функцията на словообразователния формант се поема от съединителната гласна и граматическата характеристика на новообразуваната формация.

Съединителната гласна е ярък показател на словообразователната сложност на прилагателните. Както и при образуването на сложни съществителни имена, най-често за връзка между двата корена в сложното прилагателно служи гласната *о* (с фонетичен вариант *е*). При формациите тип Б-II обаче само в три случая имаме право да говорим за същинска съединителна гласна — когато за първи компонент служи числителното *две, шест* и *осем* (*дв-у-глав, шест-о-глав, осм-о-крак*). Във всички останали случаи характерът на свързващия елемент ни пречи да го приемем за чисто съединителна морфема — той е част от основата на първия компонент на сложното прилагателно (*едно-крил, четири-ног, сто-лик, много-глав*). В повечето от формациите тип А-II и някои формации тип Б-III гласната *-о-* също е част от основата на първия компонент на сложното прилагателно (*бързо-рек, далеко-глед, злато-кос, сребро-рък*). Във всички

тези случаи гласната едновременно изпълнява две функции — тя е формален завършек на първата основа, а като структурен елемент на ново-получената сложна дума е част от словообразователния формант¹.

Прилагателните от тип Б-IV са почти равностойни с предложното словосъчетание, което лежи в основата им: *безбрад човек* = човек без брада, *безухо магаре* = магаре без уши, *беззъба баба* = баба без зъби. Да видим какви синтактично-семантични отношения могат да се разкрият в останалите структурни типове сложни прилагателни. За семантичните възможности на формациите от тип А решаващо значение има глаголният компонент, той е определяемият член в словообразователната основа. В семантиката на формациите тип Б решаващо значение има съществителното, то е определяемият член. Във всички случаи главният, определяемият член стои на второ място в словообразователната основа. Изключения представяват формациите тип А-I, в които глаголният компонент е на първо място. За това, че подобни формации не са типични за българската словообразователна система, говори фактът, че този тип е много ограничен в числено отношение (два-три примера). Основание все пак да ги отделим в отделна група ни дава обстоятелството, че те се отличават от останалите вербални формации и по типа синтактично-семантична връзка на техните компоненти.

В основата на вербалните формации лежи синтактична връзка между сказуемо и допълнение или обстоятелствено пояснение. Следователно от синтактично гледище формациите тип А-I могат да се представят в следната схема:

I ч. (главна)	=	сказуемо
II ч. (подчинена)		пряко допълнение

Вторият компонент означава обекта на глаголното действие, изразено в първата част на сложната основа. Тези формации спадат към т. нар. допълнителни композита.

При формациите тип А-II синтактично-семантичното отношение между двата компонента на сложната основа може да се представи в схемата:

II ч. (главна)	=	сказуемо
I ч. (подчинена)		обстоятелств. пояснение

Първият член на сложните прилагателни от този тип, в преобладаващото число формации наречие, изпълнява функция на обстоятелствено пояснение. Тези формации могат да се нарекат обстоятелствени.

В номиналните формации (тип Б—I, II, III) смисловите отношения от синтактично гледище са еднакви. В основата им се крие синтактична връзка на съществителното и неговото определение. Следователно и трите типа номинални прилагателни се отнасят към т. нар. атрибутивни формации:

II ч. (главна)	=	определяемо	(тип Б—I и Б—II)
I ч. (подчинена)		съгласувано определение	
II ч. (главна)	=	определяемо	(тип Б—III)
I ч. (подчинена)		несъгласувано определение	

¹ Вж. Е. Георгиева, Сложни съществителни в съвременния български книжовен език (с оглед предимно към по-нови образи), ИИЗЕ, кн. XIII, 1967, стр. 184.

Но по-важно значение за разбиране структурата на дадените прилагателни има разкриването на отношението между сложното прилагателно и словообразователната му основа. Израз на това отношение е словообразователната функция на форманта. Без да се спираме на отделните разработки на този въпрос в езиковедската литература (класификациите на словообразователните функции на форманта у различните автори се различават по-скоро в подробностите, понякога само терминологично, но не и по същество), ние използваме класификацията на Хоновска¹, която разграничава формации със структурна функция (с чисто синтактична функция — когато се касае само за пренасяне на една част на речта в друга, т. е. от една граматическа категория в друга, и със синтактично-семантична функция — когато формантът не само пренася думата в друга граматическа категория, но освен това внася нов смислов елемент) и формации с модифицираща функция (когато формантът само допълва, модифицира съдържанието на изходната дума). Във всички сложни безсуфиксни прилагателни е налице *структурна* функция на словообразователния формант. Именни, глаголни или предложни словосъчетания се превръщат в прилагателни имена. Да видим внася ли се и ново смислово съдържание в сложните формации, които са предмет на изследването и какво е то. Смятаме, че с по-голяма сигурност към синтактичните формации могат да се отнесат ония сложни прилагателни, които са трансформация на предложни словосъчетания: *без глава = безглав*, *без ръка = безрък* и под.² Що се отнася до вербалните формации, то те могат да се отнесат към формациите със синтактично-семантична функция. Действието, изразно в сложното прилагателно, е неограничено по време, постоянно, с лек потенциален оттенък — прилагателното означава *склонност* или *възможност* да се извърши определено действие. Номиналните сложни прилагателни също спадат към формациите със синтактично-семантична функция, тъй като при тях се появява нов смислов елемент — тези прилагателни означават принадлежност³.

И тук стигаме до един друг въпрос — като качествени прилагателни как се проявяват в граматиката сложните, безсуфиксни прилагателни. Изследваният от нас материал показва, че много от характерните за простите качествени прилагателни морфологически признаци са им чужди.

Най-близо до простите качествени прилагателни стоят формациите от типа Б-І. Във всички случаи простото прилагателно, чиято основа е първи компонент на сложната формация, е качествено прилагателно. Това налага своя отпечатък върху семантиката на сложното цяло. Повечето от присъщите на простите качествени прилагателни граматически особености се наблюдават и при ^{те} прилагателните от разглеждания тип. И тъй

¹ M. Brodowska - Nowowska, Zarys klasyfikacji polskich derywatów, Prace komisji językoznawstwa, № 10, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967.

² Сра. А. Sieczkowski, Struktura słowotwórcza przymiotników czeskich i polskich, Prace Językoznawcze, 12, Wrocław 1957, стр. 77.

³ Л. Андрейчик разграничава случаите, когато „определящият“ предмет, от чието название се образува прилагателното, се явява като „притежател“ или изходна точка на предмета, който се определя от това прилагателно, от случаите, когато „определящият“ предмет (или дадена негова особеност) се явява вече не като притежател, а като „принадлежност“ (или присъщност) на предмета, който се определя от това прилагателно (Основна българска граматика, София, 1944, стр. 322).

както прилагателните, влизащи в сложните прилагателни като първи компонент (или по-скоро благодарение на тях), така и много от сложните формации влизат в антонимични двойки: *белокрил — чернокрил, белобрад — чернобрад, белокож — чернокож, светлоок — тъмноок, старолик — младолик, широкогръд — тесногръд, късокрак — дългокрак, дебелокор — тънкокор* и др. От характера на първия компонент на сложните прилагателни тип Б-І, а също и от особеностите в лексикалното им значение в цяло се определя и това, че те притежават и друг (много типичен за простите качествени прилагателни) морфологически признак, а именно, много от тях могат да се степенуват. Примери: „Косите му бяха отменати назад, те бяха посивели вече и тази сивота го правеше строг и *по-старолик*“ (Г. Караславов); „Те се боричкаха няколко секунди кой пръв да дръпне резето, но младият, понеже беше *по-дългорък, надви*“ (А. Гуляшки); „Трудно е да се каже кой от тях е *по-бързокрил*“ (в. Вечерни новини, 1961); „На втория ден превари *най-бързоногите* количкари...“ (А. Каралийчев).

Семантиката на сложните прилагателни тип Б-І позволява те да се определят от наречия за мяра и степен. Примери: „Аз, напротив, я намирам *твърде много жестокосърда* и се възмушавам от нейното поведение“ (Ив. Вазов); „Лицето му беше красиво, но *малко голобрадо и женско*“ (П. Вежиров); „Никога той не се чувствувал *тъй злочест и тъй отчаян*“ (И. Йовков); „Ти *малко широкопръст* падаш“ (Чудомир); „Като отделна *твърде пълнолика* социалина група в романа изпъкват селските учители“ (Септември, 1952. 4); „Аз съм *малко и дебелоок*, що има една дума“ (Кр. Григоров).

Интересно е, че формациите от същия словообразователен тип в руски език не образуват степени за сравнение и не се определят от наречия за мяра и степен. Редките примери като *очень белокур* се считат в руската литература за ненормативни¹.

Някои от формациите тип Б-І служат за основа на отвлечени съществителни. Примери: „На лицето му се изобразяваше душеана сухост и *жестокосърдие*“ (Вазов); „Тая голяма *разноликост* в нашия обществен живот не позволява да измервате обществените явления с един и същ аршин“ (Д. Немиров); „Макс мислеше тъжно: „Пак фанатизъм, пак *тесногръдие*, пак слепота!“ (Д. Димов); „Хранен добре, як, силен, конят и без това ... беше наклонен към своеволия и *злонравие*“ (И. Йовков). Тук е налице една закономерност — съотносително отвлечено съществително се образува, когато вторият компонент на сложната формация е отвлечено съществително (нрав, чест) или прилагателното е с преносно значение (срв. още *дебелоглавие, дебелоочие, тъпоглавие, дебелокожие, тесногръдие* и под.).

Друга граматическа особеност на качествените прилагателни е, че могат да образуват други прилагателни с нови отсенки в значението. Сложните прилагателни тип Б-І обаче рядко притежават този белег. Ще приведем всички регистрирани в езиковата картотека на ИБЕ примери: „Бай Ганю се обърна и позна своите *черноокички, чернокосички, сгушени съотечественици*“ (А. Константинов); „Един младеж до него — *черноочък*,

¹ Вж. А. И. Каядалова, К вопросу о грамматических особенностях сложных прилагательных, ВМУ, серия VII, 5, Москва, 1963, стр. 58.

ни поздрави на български език“ (Н. Марангозов); „— Защо плачеш, Зайче-бързокраче?“ (Ран Босилек); „Момиченце *черноочко, черноочко*, белолико, не си толкоз ни убаво...“ (нар. пес.).

Както се вижда от приведените материали, много от сложните прилагателни тип Б-I притежават повечето от характерните за качествените прилагателни морфологични признаци. За пълно единство в това отношение обаче не може да се говори. Обособено стои примерът с производно наречие: „Тъкмо влязох в нашия двор, гарваните ... заграчиха тревожно и *разногласо*, изплашени навярно от врявата и биенето на тъпана“ (П. Велков). Единични са и случаите на образуване на емоционални прилагателни (*черноочък, бързокраче, чернокосички*). И по отношение на останалите белези конкретните прилагателни различно се проявяват. Тези колебания се определят от словообразователната им структура. Наличието на конкретно съществително като втори компонент внася известен елемент на „предметност“ („отношение“), качественото прилагателно в първата част на формацията пък засилва качествения елемент на сложното прилагателно.

По своята словообразователна структура най-близо до разгледаните прилагателни стоят сложните прилагателни с първи компонент числително име (тип Б-II). Но по граматическите си особености те се различават твърде много. Тук предметното значение е силно застъпено заедно с една ясно изразена количествена оценка. Поради това формациите от този тип не се степенуват и не могат да се свързват с наречия за степен и мяра. На прилагателните тип Б-II са чужди и другите морфологични признаци, характерни за простите качествени прилагателни. Те не образуват съотносителни наречия и отвлечени съществителни имена, нито прилагателни за субективна оценка, а също така стоят във от антонимични двойки. Единствено сложните прилагателни с първи компонент неопределено числително *много* са с по-богати възможности. Напр. „*Тъй многолик* и веш бе в тоз върховен час артистът“ (В. Карагъзов).

По същия начин се проявяват в граматиката и формациите тип Б-III. В тях предметното значение е много ярко, те стоят много близо до притежателните прилагателни. Изключение представлява прилагателното *бикоглав*, отдалечено в семантиката си от изходното словосъчетание (вж. *бикоглавство, бикоглавщина, бикоглавски, бикоглавец*).

Подобна е картината на граматичните белези и на прилагателните тип Б-IV. В своето словообразователно значение те съдържат отрицание на атрибутивна връзка между предмета, означен в сложното прилагателно, и предмета, означен в определяемото съществително. Поради това те не се степенуват и обикновено не се свързват с наречия за степен и мярка. Рядко семантиката на дадено прилагателно му позволява да стои редом с наречие, напр.: „Едничък той бе нисък, но плещест и як и *тъй безуз*, че приличаше на младо момче“ (Ст. Загорчинов); „Сух, слаб като върлина, с редки мустаци и *почти безбрадо* лице, той беше изпоженил дъщерите си“ (Кр. Григоров). Формациите тип Б-IV не образуват съотносителни съществителни имена и наречия, а също и емоционални прилагателни. В антонимични двойки те влизат с прости прилагателни: *безрог — рогат, безкрил — крилат, безбрад — брадат, беззъб — зъбат* и т. н.

Що се отнася до вербалните формации, те притежават много от морфологическите признаци на простите качествени прилагателни. Качественият признак, изразяван от тях — възможност или склонност да се

извърши определено действие, може да бъде застъпен в различна степен. Затова те притежават форми за степенуване, а също така често се определят от наречия за мяра и степен. Примери: „Откак беше избягал мъжът ѝ, тя изостави работата си, занемари къщата си, с двете палави момчета, които станаха още *по-вироглави* и по-непокорни, се занимаваше нейната кротка и работна дъщеричка“ (Г. Караславов); „От Германия почнаха да пълзят и се ширят *най-зловещи слухове*“ (Ст. Благоева); „Нали си я знаеш, каква си е тя *малко бързорека*“ (Т. Влайков); „Тя му съчувствуваше, но в същото време го упрекуваше, че е станал *много черноглед...*“ (Ив. Петров); „Беше слабичко, русо момче — *едва, едва кривогледо...*“ (П. Вежинов); „Аарон беше късоглед, *толкова късоглед*, че като протегнеше ръка и разпереше пръсти, не можеше да види два или три пръста е разтворил...“ (А. Дончев).

Като качествени прилагателни разглежданите сложни формации образуват съотносителни наречия и отвлечени съществителни. Примери: „Някое от турчетата *вироглаво* се откъсваше от ръката на майка си...“ (Д. Талев); „Само очите му постепенно се разширяваха и взеха да гледат *кривогледо*“ (Ст. Загорчинов); „Мария горестно въздъхна: тя бе живяла *късогледо* и може би лекомислено“ (А. Никовски); „Чорбаджията нямаше син и иска да го призети, но Пелинко отказа. Така — от *вироглавство*“ (Е. Пелин); „... заради нейната *вироглавост* оня ще виси на бесилката“ (П. Стъпов). Срв. още: *вироглавщина, късогледство, кривогледство, далекогледство, черногледство, разногледство* и др. Най-голяма активност в това отношение проявява прилагателното *вироглав* — от него се образуват и названия за лица („Щом си бунтовник и *вироглавец*, от самата пресвета царска лавра ще те измъкнат войниците“ — Ст. Загорчинов), и форми за израз на емоционално отношение („— А, *вироглавички* са нашите, снахо, *вироглавички...*“ — Ц. Церковски).

Вербалните сложни прилагателни стоят във от автоимични двойки.

И тъй, приведенният материал показва, че сложните безсуфиксни прилагателни притежават в различна степен граматическите признаци на качествените прилагателни. Тази степен се определя преди всичко от словообразователната структура на прилагателните (от категориалния характер на компонентите на сложната основа), но също и от лексикалното значение на прилагателното като цяло. По своите морфологически възможности най-близо до простите качествени прилагателни имена стоят вербалните сложни прилагателни, а от номиналните — формациите с първи компонент качествено прилагателно. На другия полус стоят прилагателните с основа от две съществителни имена и с числително име като първи компонент, а също и прилагателните, получени чрез трансформация на предложно словосъчетанне. Нашият материал потвърждава мисълта на Кайдалова, „что сложные прилагательные „сложны“ не только с точки зрения структуры, но и с точки зрения „поведения“ в языке, причем каждой группе свойственны свои закономерности и свои особенности“¹.

¹ А. И. Кайдалова, цит. съч., стр. 57.

ПОГЛЕД ВЪРХУ БЪЛГАРСКАТА ОНОМАСТИКА
С КОРЕН *БРАТ-*, *БАТ-*

Николай П. Ковачев

Значителен брой турски и други източници, в които се споменават имена на българи, и цялостното събиране и проучване на нашата топонимия ще дадат възможност успешно да се възстанови част от изчезналата българска антропонимия (КовН 60—62).

При работа с ономастичен материал от България прави впечатление фактът, че в редица словообразователни типове съжителствуват паралелно корениите морфем *брат-*, *бат-*. Това ме подтикна да хвърля по-цялостен поглед върху ономастиконите (антропоними и топоними), образувани с тези коренни морфем, с цел да се разкрие техният езиков произход и старинност, тяхното географско разпространение, а също така и особеностите на някои производни антропоними с по-слабо производителни суфикси. В прегледа си изхождам от следния ономастичен материал.

С корен *брат-*: *Брат* — ЛИ от Павликени, XVII в. (АсП 193).

Брата — ЛИ от XIII—XIV в.: „...равь кжи Никола, а зовом мнрски Брата“ (Дуйч III, 266), XIV в.: „Азь Брата многорешны писах“ (Дуйч III, 286). **Братаил* — ЛИ в мест. *Братаилова бара* до Босилеград (Заим I, 191). **Братай* — ЛИ в *Братаец* — кладенец до Белица (Ихтим.) (Заим I, 191). *Братен* — ЛИ от XV в. в Неврокол, Кукуш, Гоцеделч., Демирхисарско (АсП 118, 119; РСБ 293, 294, 297 и др.), XVI в. в Смолян, Пловдивско (АсП 148), XVII в. във В. Търновско (АсП 151), 4 ЛИ от София (ТУС 48). *Братан* — връх в Средна гора; мест. до Люблин (Попов). *Братан баир* — до Александрово (Ловеш). *Братаница* — 1) равнина при Средногорци (Пирдоп.); 2) пасище до Рибарица (Тетев.); 3) ниви при Дряново; 4) село в Пазарджишко; 5) махала в Дряновско. *Братанов* — ФИ на 18 души от София (ТУС 48). *Братанова лъка* — до Ресен (В. Търнов). *Братанова могила* — до Балканец (Троянс.). *Братановата греди* — срещу Вардим (Свищов). *Братанов камък* — до Полатен (Тетев). *Братановец* — хълм при Голяма Желязна (Троянс.). *Братаново* — 1) ниви до Малка Рибна (Троянс.); 2) мест. до Граматиково (М. Търнов.), 3) колиби в Златоградско. *Братановото* — ЮЗ от Тетевен. *Братанов облег* — при Златна Панега (Тетев). *Братановска площ* — Угърци (Ловеш.) от РИ *Братановци*. *Братаневец* — чешма до Полски Сеновец (В. Търнов.), от ЛИ **Братане*. *Братанче* —

ЛИ от XV в. в Скробатно (Гоцеделч.) (РСб 314). **Братанчо* — ЛИ в мест. *Братанчовица* — при Скробатно (Заим II, 137). *Братанчовото* — край Калейца (Троянск.). *Братван* — вж. Братован. *Братванов* — ФИ в София (ТУС 49). **Брате* — ЛИ в мест. *Братевец* — до Ябланица (Тетев.). *Братевица* — при Милковци (Трън.) (Заим III, 237). *Братевци* — до Балван (В. Търнов.). **Братен* — изчез. селище от XV в. в СЗ България (Изв XIII, 109). *Братико* — ЛИ в Осиковица (Ботевгр.). *Братиковица* — мест. до Малък Извор (Тетев.). *Братил* — ЛИ от XV в. в Присово, Мусина (В. Търнов.) (Изв X, 55, 57; РСб 296), Лозни дел (Прилеп.) (Сок 88, 180). *Братила* — ЛИ от XIV в. (ИИИ X, 157); кладенец до В. Левски (Силистр.). *Братиловото* — гора при Дичин (В. Търнов.). *Братилъ* — до Попкралево (Силистр.). *Братимир* — ЛИ от XV в. (Стойк II, 3). *Братин* — ЛИ в Горна Росица (Севл.) *Братинов* — ФИ в същото село и в София (ТУС 49). *Братина* — ЛИ от XV в., Драганово (Г. Оряхов.) (Изв X, 49), Петко *Братина* от Г. Росица (Севл.). *Братина* — лъка до Батошево (Севл.). *Братиново селище* — мест. при Бърдарски геран (Белослат.) (Поп 162). *Братинов рът* — височина до Пчелище (В. Търнов.). *Братин дол* — село в Прешовско и Битолско (Кън 218). *Братиница* — село в Беровско (Кън 144). *Братинска речичка*, *Братински дол* — СЗ от Кремиковци (Соф.). *Братислав* — ЛИ от XV в. във Велешко (Сок I, 217). *Братиславци* — село в Шипско. *Братии* — ЛИ (Илч II, 16). *Братихна* — ЛИ от XV в., Велешко (Сок I, 203). *Братия* — 1) ЛИ от XVII в. в Алусиян (Преслав.); 2) връх в Средна гора (Заим I, 121). *Братко* — ЛИ от XV в. във В. Търновско, Горски Сеновец (Г. Оряхов.), Демирхисарско, Гоцеделчевско, Кукушко (АсП 116, 119, 124; Изв X, 50, 54), с. Кюлевча (Шумен.) (Милет 197). *Братков* — (3) — ФИ в София (ТУС 49). *Братковец* — 1) мест. до Борован (Белослат.); 2) мест. при Бяла рѝка (Павлик.). *Братков рът* — маха, Троянско. *Братковци* — махала от Цацуровци (Годеч.). *Братковски дѝрета* — до Антон (Пирдоп.). *Брато* — ЛИ през XV в. в Мусина (Павлик.), Драганово (Г. Оряхов.), Горско Калугерово (Севл.), Демирхисарско (Изв X, 57, 59; РСб 302), XVII в. в Крѝпча (Търгов.) АсП-195). *Братов* (2) — ФИ в София (ТУС 49). *Братовата чешма* — в Елхово. *Братовец* — ниви до Горско Ново село (Г. Оряхов.). *Братовица* — при Сухиндол (Севл.), до Малорад (Врачан.). *Братово* — мѝзра от XV в. в ЮЗ България (Изв XIII, 97). *Братован* — ЛИ от Тревненско, с. Стоките (Севлиевско). *Братованов* (8) — ФИ в София (ТУС 49), Стоките (Севл.). *Братована* — ниви до Батошево (Севл.). *Братован град* (Голям и Малък) — до Златарица (Еленско) (Иреч I, 893). *Братовановата воденица* — до Раховци (Севл.), по род, преселен от Стоките. *Братовановата каца* — кладенец в Кавлак (Г. Оряхов.). *Братовановото* — ниви до Кормянско (Севл.). *Братовановското* — до Батошево (Севл.). *Братовановска махала* — в Долна Оряховица (Г. Оряхов.). *Братовановци* — род и махала в Стоките (Севл.), род в Д. Оряховица. *Братой* — ЛИ от XV в. в Долно Крушово и Малково, изчез. села (Севл.), Присово (В. Търнов.), Скробатно (Гоцеделч.) и др. (Изв X, 42, 50, 53; РСб 315), XVII в. в Конак и Махалите (Търгов.), Дъското (Павлик.) (АсП 188, 192, 193), Добрич и Трявна (Милет 197), „Братоя иерея от Русчук“ 1792 г. (КовМ 97), *Братоев* — ФИ от Стара Загора и София (ТУС 49). *Братоев кладенец* — до Пирдоп (Заим I, 121). *Братоев*

вото — 1) до Габровци; 2) склон до Шодековци (В. Търнов.). *Братоев трап* — до Тетевен. *Братоевското* — до Бранковци (В. Търнов.), при Стоките (Севл.). *Братоевци* — 1) род в Кръвеник; 2) колиби в Стоките (Севл.). *Братойка* — гора до Джулюница (Г. Оряхов.). *Братойски дол* — идванц от Братойка. *Братол* — ЛИ (Илч II, 16). **Братолин* — ЛИ, мезра в нахия София от XV в. (Мик II, 40, 47; Изв X, 163). *Братоман* — ЛИ от XV в. в Зърнево (Неврокоп.) (РСб 292). *Братомир* — ЛИ, село в Гребенска и Населишка кааза (Кън 272, 277). *Братослав* — ЛИ от XVI в. в Беден (Смолян.) (Асп 146), с. Ракле (Велешко), Поповяне (Самоков.) (Сок I, 215; Стойк II, 3). *Братош* — ЛИ от XVII в. (Стојан 373). *Братошево усое* — в Ботевградско (Илч I, 318). *Братошко дере* — при Горско Ново село (Г. Оряхов.). *Братошица* — до Стакевци (Белоградч.) (Займ II, 134). *Братошин* — ЛИ от XV в. в Зърнево (Неврокоп.) (РСб 293). *Братул* — ЛИ от XV в. в Подмол (Прилеп.) (Сок II, 164), Герман (Демирхисар.), Каламбоки (Драмско), Бяла Черква (Павлик.), Димча (Севл.), Присово (В. Търнов.) (РСб 316; Изв X, 52, 54, 49). *Братулица* — при Левча (Трън.) (Займ II, 134). *Братульовец* — ниви до Байлово (Соф.) (Дур, 471). *Братульов мост* — до Луковит. *Братуна* — ЛИ от XV в. в Скребатйо (Гоцеделч.) (РСб 315). *Братун* — БИ от XV в. „Ставурне Братун“ от Павликени (Асп 193). *Братуница* — мест. при Трекляно (Кюстенд.). *Братуш* — ЛИ от XV в. в Загорани (Прилеп.) и др. (Сок II, 160, 174, 181; Вайг 18). *Братуша* — 1) градини до Велчевска махала; 2) ниви до Калейца (Троян.). *Братушан* — ЛИ от XV в., Марул (Прилеп.) (Сок II, 184). **Братушко* — ЛИ, в *Братушков дол* — при Кулина вода (Свищов.). *Братушково* — село в Брезнишко (Иреч I, 489). *Братушки дол* — до Калейца (Троян.). **Братъо* — ЛИ. *Братъов дол* — до Златоград (Мадан.) (Хрис 140). *Братъовец* — махала до Ябланица (Тетевен.). *Братъовица* — при Говежда (Михайловгр.). *Братъовското* — до Черни Вит (Тетевен.). *Братъовци* — поток при Балван (В. Търнов.). Вероятно първоначално селищно родово име.

С корен *бат-*: **Бат* — ЛИ. *Бата* — село от XV в., тимар в нахия Знепол (Изв XIII, 387). **Батаил* — ЛИ. *Батаилова бара* — до Босилеград. *Батан* — ЛИ в Кюлевча (Шумен.), Новопазарско (Мнлет 197; Займ III, 234); „Иван Батан“ в Карнобат (Ром 426). *Батанов* (4) — БИ в София (ТУС 31). *Батановци* — село от XV в., днес Темелково (Пернишко) (Изв XIII, 59). През XVI в. „више села Батановци“ (Спрос II, 44, 190; Иван I 43; Пен 7). *Батанци* — село в Маданско (Хрис 140). *Батановец* — ВН от Оряхово, от ЛИ **Батат*. **Батен* — ЛИ, в мест. до Перушица (Мик I, 91); XVII в. с. *Батановци*, днес Батановци (Спрос II, 44). Споменава се Став Батен през XIV в. в Кончански практик. *Батил* — ЛИ от XVII в. Търговище (Асп 189); мест. до Торос (Луковит.) (Мик I, 91). *Батиль* — крепост до Бояна (Соф.) (Добр 43; Иреч I, 71). *Батилица* — мест. до Торос (Луковит.) (Мик I, 92). *Батиловец* — до Брестово (Ловеш.). *Батилово дере* — при Фотивно (Пещер.) (Делир 258). **Батин* — ЛИ. *Батинов* — БИ, ФИ в Пловдив и София (ТУС 31; Займ III, 217). *Батин* — село в Беленско (Изв XIII, 327). *Батин дере* — при Сунгурларе (Карнобат.) (Делир I, 140). *Батини ниви* — при Горно Орнаво (Берков.). *Батиница* — до Вишан (Годечко) (Дронч 224). *Батиново падинье* — до същото село. *Батински път* — при Белене (Свищов.). *Батинци* — махала до Туден (Годечко)

(Сим 40; Заим II, 133) * село в Скопско (К ън 209). *Батинко* — ЛИ в Пилашево (Първомайс.). *Батинков* — БИ в Пловдив. *Батихо* — ЛИ от XV в.: „Батихо, син на Тодор; Драган, син на Батихо“, Горски Сеновец (Г. Оряхов.) (Изв X, 50). **Батица* — ЛИ в *Батица* — 1) извор при Комшица (Годечко) (Сим, 10, 124); 2) хълм до Луковит. *Батичин връх* — при Смоляновци (Михайловгр.). Известен е босненски княз *Батич* (Стојан т. 3, 5). **Батиш* — ЛИ. *Батишница* — село в Беленско. *Батко* — ЛИ от XV в. в Драганово (Г. Оряхов.). (Изв X, 49), XVII в. в Разградско и Търговишко (АсП 196); Срв. Константин *Батков*, журналист (в „Поглед“, 1967, бр. 3). *Баткова шума* — при Ловнидол (Севл.). *Батков вир* — на р. Липа до Гъбене (Севл.). *Батковец* — чешма, Къпчиново (В. Търнов.). *Батковци* — колиби — Искрецка околия. *Баткул* — ЛИ от XVII в. в Дъскот (В. Търнов.). „Баткул Иван“ (АсП 193). **Баткун* — вероятно ЛИ. Средновековно укрепено селище в Родопите. У Акрополит (XIII в.) *Ваткоитов*; у Ансберт — *Васо* (Дел 184; Иреч I, 122, 391, 480). *Батно* — ЛИ през XV в. в Мусина (Павлик.), Г. Калугерово (Севл.). Новосел (Шумен.) (Изв X, 57, 59, 214). Велешко (Сок I, 200); през XVII в. в Павлик., Разград., Търговишко (АсП 186, 188), Тетевенско (Стојч 363). *Батова могила* — до Галиче (Белослат.). *Батове ниви* — при Шаренка (Мадан.) (Хрис 140). *Батовица* — до Бойница (Кулско) (Заим II, 137). *Батов лъг* — край Бяла Слатина, от РИ *Батовци* (Поп 573, 615). *Батова* — до Угърчин (Ловеш.). *Батовска гора* — до Л. Каравелово (Варн.). *Батовски път* — за м. Батов лъг. *Батовското* — склон до Дебелцово (Севл.). *Бато* — ЛИ от XIV в. в Синодика на българската църква (Цон 195). *Батой* (3) — БИ в София (ТУС 31). *Батой* — ЛИ в Зографски поменник (Дуйч I, 198, 201). *Батоев* (4) — БИ, ФИ в София (ТУС 31). *Батол* — ЛИ, изчезнало в Кръвеник (Севл.). *Батолец* — до Априлово (Соф.). *Батолска урва* — стръмнина до Кръвеник, по род *Батули*, изселени в Хирево (Севл.). *Батолски дол* — до Бериево (Севл.). *Батолов*, *Батолска* — ФИ в София (ТУС 31). *Батоловец* — до Тръстеник (Плевен.) (Заим III, 217). *Батолово* — в Девинско (Заим III, 217). *Батолци* (Батулци) — село в Луковитско. **Батолин* — ЛИ. Изчезнало селище, Софийско (Заим III, 217). **Батош* — изчез. ЛИ. *Батошите* — род в Балканец (Троян.). *Батошка* — извор до Жълтеш (Габров.). *Батошово* — село в Севлиево, споменавано от XIII в. (Стојк I, 370); мест. при Балканец. *Батошовец* — извор до Малък Вършец (Севл.). *Батошовска махала* — в Балканец. *Батошовска улица* — в Севлиево. *Батошовски манастир* — до Батошово. *Батошовски балкан* — планинско бяло. *Батошовски гьол* — локва в Стоките (Севл.). *Батоян* — ЛИ от XV в., Зърнево (Неврокоп.) (АсП 118). *Бату* — ЛИ от XV в. в Мусина (Павлик.): „Бату, син на Давид“ (Дим 9, 10). От *Бато* с редукция. *Батул* — ЛИ от XVI в. На евангелие в Ридския манастир; „приложі пѣвъ златарь съ братомъ своимъ Богданомъ и Батул у сти поменікъ ѿ гра руси“ (Спрос I, 10). *Батул* Славов от XVII в. (Милев 161). *Батул* — извор при Бърдо (Годечко) (Сим I, 124). *Батулия* — село (Соф.). *Батулска* — ФИ в София (ТУС 31). *Батулската гора* — при Джурово (Тетевен.). *Батулската махала* — Габаре (Белослат.) (Поп 573). *Батулското* — до Букьовци (Белослат.). *Батулци* — колиби в Тетевен., до 1880 г. *Батолци* (СНМЦБ 29). *Батула* — местност до Стубел

(Михайловгр.) (Займ III, 217). **Батулик* — изчезнало ЛИ. *Батулинова лъка* — до Батулия (Соф.). *Батуне* — ЛИ от XVII в. в Стратица (Търговищ.) (АсП 189). *Батуша* — ЛИ от XVII в. в Беляне (Свищов.) Милев 155). *Батъо* — ЛИ през XVII в. в Балканци (Разград.) (АсП 193). *Батъова лъка* — до Градница (Севл.). *Батъовец* — до Боженци (Ботевград.) (Мик I, 81) чешма до Ново село (В. Търнов.). *Батъов кичер* — до Ябланица (Тетевен.). От ж. Пр. *Батъовица* 'жената на Батъо'.

Въпреки, че отдавна Фр. Миклошич посочи славянския произход на редица антропоними с корен *брат-, бат-*, много изследвачи приемат последния за чуждоезичен (Мик I, 31, 129—130, 133—134). К. Иречек се спира върху названието на крепостта *Батиль* при Бояна и смята, че „съвършено не е славянско име“ (Иреч I, 71). Имена като *Батановци*, *Батулия*, *Батил* В. Миков определя за кумански; *Батевец*, *Батевево*, *Братилица*, *Батишица* — за послavianени „прабългарски и кумано-печенежки“, които се отличавали главно по суфиксите *-ил, -ан, -ман* (Мик I, 91—92). Някои от тези имена Д. Крънджалов прие за румънски (Кръв 353). Под влияние на Ст. Младенов И. Пенков свързва името на *Батановци* с това на печенежкия вожд *Батан* от племето „шоп“ (Иван I, 43, Пен 7). При обяснение на топонима *Алботин* Ст. Младенов предположи, че в него се крие *Батин*, тур. изменение на араб. *al bātūn* 'разрушен', а за името *Батикун*, че е тюркско-българско и етимологически е сродно с *bataq* ~ 'тиня, кал, мочур, тресавище' (Млад II, 246—9).

Действително съдбините на българските земи са свързани с нахлувания на племена и народи с различен езиков произход: прабългари, печенеги, татари, кумани, узи и др. Споменават се вождове, в чиито имена се съдържа *бат-*: *Батбай* (*Bathabaias* — у Анастасий Библиотекар; *Batavcs* — у Теофан) (Изв VII, 248; Злат I, 97, 101), печенежки княз *Batan* и син му *Bataul* (Мик I, 82). Синът на Чингис хан *Батый* през XIII в. възглавява татаро-монголските походи в Източна Европа. С нашата история са свързани чуждоезични имена на предводители като Аспарух, Борис, Докс, Сурсувул, Асен, Елтемир, Тертер, Манастър, Омуртаг, Сигурица, Елемаг и др. (Млад IV, 49; Иван II, 634; Млад I, 241; Стойк III, 63; Дуйч II 10).

Известно е, че произходът на *брат* е индоевропейски **bhratēr*, праслав. **brat*, откъдето до нас поради дисимилаторно изчезване на второто *р* в старобългарски достигат формите *братъ* и *вратъ*. За по-стара се приема първата, запазена в чешки и горнолужишки (БЕР 75). По-друго е положението с произхода на *бат-*. Такъв корен съществува в тюрко-татарските езици, чиято етимология все още не е изяснена напълно. Х. Вамбери я свързва с 'нисък, долен, прост; общ, обикновен; долу, захождам за слънце, пропадам, потъвам, спускам се' (Vamb 230). У В. В. Радлов — *баты* 'залез слънце', киргиз. 'смел, смелост'; *богатыр* 'храбър, геройски, герой' (Радл 1508, 1511, 1513). Името на монгол. хан *Батый* се свързва с тюр.-татар. *Bātu*, монг. *batu* 'силен, здрав' (Фас 135). Значенията, които дава Вамбери, не подхождат семантично за антропоними. Коренът *бат-* срещахме в старобълг. *ват-огъ* 'тояга', рус. *батог* 'палка, цепеница' и в други славянски езици. Фр. Миклошич смята етимологията на думата за неясна (Мик I, 12). Ер. Бер-

некер я свързва със старовисоконом. *batu* 'борба' (ВЕР 46). А. Преображенски предполага, че това е тюркска заемка още в праславянски (Преобр. 19). Ст. Младенов я отнася към арноалтайски корен (тюрк. *butak* 'клон') (Млад II, 246; Млад IV, 18). Фр. Славски е на мнение, че корен *bat-* е неясен (Sław 28). Едва ли антропонимите с *бат-* трябва да се свържат със славянското *батог*. Наличният ономастичен материал нагледно посочва, че в практиката почти изцяло е реализирано успоредно словопроизводство на антропоними от двата корена с едни и същи суфикси:

-а	-ай	-ан	-е	-ьо	-ен	-ил	-ин
Брата	*Братай	Братан	*Брате	*Братьо	*Братен	Братил	Братин
Бата	—	Батан	*Бате	Батьо	*Батен	Батил	Батин
-ин+ко	-ин	-их(на)	-ия	-ко	-о	-ов+ан	-ой
Братинко	*Братиш	*Братих	Братия	Братко	Брато	Братован	Братой
*Батинко	Батиш	Батих	—	Батко	Бато	—	Батой
-ол	-ол+ин	-оман	-ош	-ош+ин	-(ош)-ан	-ул	
Братол	Братолин	Братоман	Братош	Братошин	Братоян	Братул	
Батол	*Батолин	—	Батош	Батошин	Батоян	Батул	
-ул+ин	-ун	-уш(а)	-уш+ан				
—	Братун	Братуш(а)	Братушан				
Батулин	Батуя(е)	Батуш(а)	—				

Тази поразителна паралелност между производството на двата корена не е с случаен характер, тя говори за тяхната старинност и едва ли морфемата *бат-* е чуждозична. Изтъкнато е вече, че *бат-* може да се дири и в нашата дума *бате* 'по-голям брат', украин. *батя* 'баща', белорус. *бацька* 'баща', в рус. диалекти *батя* 'дяд, крестный отец, старший брат, тест; друг, приятел', пол. *bałko*, *bajko* 'баща, княз', чеш. *baťa* 'брат, роднина, другар', слов. диал. *baťa* 'чичо' (ВЕР 36, 37; Шан 38; СРНГ 150; Фас 135; ИОС 132). Като синоним на струс. *отец* думата *батя* се явява в Ипатевската летопис (XII в.). Ер. Бернескер справедливо приема произхода на *бат* от праслав. **batę*, *baťa* като умалително-ласкателна форма от **brat(r)ъ* (ВЕР 45, 82). О. Н. Трубочев не изключва възможност индоевр. произход от **pater* (Труб 20, 195).

В славянските езици и по-точно в антропонимията формата *бат-* значително е по-късна, тъй като не участва почти в образуване на сложни антропоними, чийто тип е индоевропейски и праславянски. В пол. *Bratomil*, *Bratomir*, чеш. *Bratomil*, *Bratomilia*, *Bratroslov*, сърбохърв. *Bratodražić*, *Bratoljub*, *Bratimir*, *Bratonjeg* и др. (Sstp 243—5; Svob 72), бълг. *Братимир*, *Братислав*. В тези антропоними се крие пожелание детето 'да живее в мир с братята си; да слави братята си'. Чрез корена *бат-* е пожелавано детето да бъде близко с братята си, да братува с хората, с баща си. В нашето *баща*, старобълг.: *вацнъ*, от прасл. **bat(i)-ja*, умалит. от **brat(r)ъ* се крие същият корен *бат* < *брат* (ВЕР 37). В западнославянските езици коренната морфема *bat-* в антропонимията се оказва непроезводителна: пол. *Batko* (XIV—XV в.) (Sstp 109), чеш. *Baťa* (Svob 49), в рус. *Батыль* (XV в.), *Батыло*, *Батечко*, *Баташ* (XVI в.) (Туп 41—42). На южнославянски и балкански терен морфемата обаче проявява своята производителност в ономастиката, срв. сърбохърват. *Batić*, *Batilo*, **Batin*, **Batina*, *Batinić*, **Batuša* в *Batušić* (Mat 109, 114, 116, 129); СелН: *Bate*, *Batin*, *Batina*, *Batinac*, *Batinova kosa*, *Batkovci*, *Batkuša*, *Batote*, *Batovac*, *Batovo*, *Batulovce*, *Batuše*, *Batuša*, *Ba-*

tušinac и др. (Imenik 75). В румънски език също се срещат ЛИ: *Batul, Bata, Bate, Batică, Batîn, Băt oi, Batia, Bătie, Bateş, Bătiman* и др. (Const 193), които до голяма степен се изграждат на славянобългарска основа.

От прегледа на българските ономастикони тук се вижда, че първични са антропонимите, от които са образувани съответни топоними. Това още веднъж идва да посочи огромното значение на топонимията за възстановяване на част от родната ни антропонимия. Словообразователните антропонимични типове с корен *брат-, бат-* не представляват трудност за обяснение върху фона на българското и славянското словообразуване. Трудността или привидната странност при някои типове може да идва от несистемното събиране и публикуване на нашата ономастика.

Антропоними като: *Братаил, Батаил* са от ЛИ *Брата, Бата + ил*; **Батаг* е като *Милат, Любат, Мушат, Игнат*; *Братил, Батил* нямат нищо печенежко, а са както *Божил, Добрил, Златил, Радил, Стоил, Страхил, Борил*; **Братиш, Батиш* има съответствие в *Иванши* (Иреч II, 262), *Станиш, Станиша* (АсП 123; РСб 300; Сок I, 200, 202...), от XV в. в Македония); **Братай*, вж. Момчай (Изв X, 46, XV в. в Гоцеделч.), *Лукай*; *Братия* е като *Драгия, Илия*; *Братин, Батин* е от типа на *Добрин, Радин, Златин; Братован* е като *Негован*; *Батица* може да се сравни с *Иваница, Звеница, Добротица, Любица, Лютица*; *Братош, Батош* като *Доброш, Драгош, Лалош, Милош, Митош, Радош, Ярош*.

По-особени мнения у нас има по отношение на типовете *-ол, -ул*. Ст. Младенов отхвърля румънския им произход, тъй като съществуват общославянски суфикси *-улъ, -ула, -улка* редом с *-ол, -ола* (Млад III, 128). Й. Заимов смята, че ЛИ като *Станул, Нягул* са проникнали в румънски, без да имат общо с рум. суфикс *-ул*. Ив. Дуриданов е склонен да приеме рум. влияние в структурата на ЛИ *Батол, Братул* (Дур I, 469—478). Въпросът ще се реши окончателно след събиране цялостно българския материал от терена. Приносът на Хр. Холмолчев за *-ул(-ул')* в диалектите очертава за сега като основен ареал на разпространение Централните и Северозападните Родопи, Западното Средногорие, Средна Стара планина (между Троян и Ботевград) и част от Средна Западна България (Хол 496). На пръв поглед по-странни са ЛИ: *Братун, Батуне*, но същите имат родствени имена от XV в.: *Басун* (Изв X, 59), *Димун* (РСб 308), *Милун, Радун* (Стойк III, 3), *Гостун* (Иреч II, 87), *Драгун* (Заим III, 258). Названието на средновековната крепост *Батжун* в Родопите Ст. Младенов определя като тюркско от езика на прабългарите (Млад II, 247). Ив. Дуриданов го смята за тракийско (Дур 19). Има обаче вероятност то да е ранно славянско, от ЛИ *Батко + ук*. Появата на *Братоман* вероятно е по-късна и под влияние на чужди имена като *Каломан, Роман* или от първата част на сложни ЛИ чрез преразлагане морфемния им състав: от *Градомир* **Градом* и оттук *Градом + ан*, от *Драгомир* **Драгом* и *Драгом + ан*, от *Братомир* **Братом* и оттук *Братом + ан*. ЛИ *Драгомань* от XIV в., стъръб. *Драгмань, Радмань* (Заим III, 219).

Като извод от прегледа на нашите ономастикони с корен *брат-, бат-* може да се приеме, че те са от български, славянски произход, а не от

турко-татарски, прабългарски. На фона на значителен езиков материал могат правилно да се решат редица въпроси из областта на българската ономастика. Това налага засилването на темпа на събиране и проучване на топонимията и антропонимията ни в тяхната цялост и взаимообусловеност.

СЪКРАЩЕНИЯ И ЛИТЕРАТУРА

- АсП — Асимилаторската политика на турските завоеватели, София, 1964.
 Вайг — Г. Вайганд, Българските собствени имена, София, 1926.
 БЕР — Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, св. I—VI, София, 1962—1968.
 Дел — П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, София, 1958.
 Дим — Д. Р. Димов, Мусийска република, София, 1963.
 Добр — В. Добруски, Няколко историко-археологически бележки, СбНУ, III, 1890.
 Дуйч I — Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, ч. II, София, 1944.
 Дуйч II — Ив. Дуйчев, Проучване на българското средновековие, СбБАН, 41, 1945.
 Дур — Ив. Дуриданов, Нови данни от топонимията за изчезнало румънско население в Софийско, Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960.
 Дрон — К. Дрончилов, Бурел, ГСУ, ИФФ, XIX, 2, 1923.
 Заим I — Й. Заимов, Географските имена *Витоша* и *Владия*, ИИБЕ, 8, 1962.
 Заим II — Й. Заимов, Български топонимични наставки, О о а I са, VIII, Вроцлав—Варшава—Краков, 1963.
 Заим III — Й. Заимов, Заселване на българските славяни на Балканския полуостров, София, 1967.
 Злат — В. Н. Златарски, Потеклото на Петра и Асена, СбБАН, XV, 1933.
 Иван I — Й. Ивацов, Северна Македония, София, 1906.
 Иван II — Й. Иванов, Българските имена в Чавдаанското евангелие, сб. Л. Милетич, София, 1933.
 Изв. — Извори за българската история, София, т. VII, 1958, X, 1964, XIII, 1966.
 Илч I — Ст. Илчев, Лични и фамилни имена от Ботевградско, ИИБЕ, 7, 1961.
 Илч II — Ст. Илчев, За хубави български имена на децата ни, София, 1963.
 Иреч I — К. Иречек, Пътувания по България, II, Пловдив, 1899.
 Иреч II — К. Иречек, История на българите, София, 1929.
 КовМ — М. Ковачев, Зограф, изследвания и документи, София, 1943.
 Ковн — Н. П. Ковачев, Основни извори за българските селищни и лични имена, Български език и литература, 1967, кн. 4.
 Крън — Д. Крънжалов, Хуни ли сме ние българите, Училищен преглед, 53, 1944, кн. 4.
 Мик — В. Миков, Произход и значение на имената . . . , София, 1943.
 Милев — Н. И. Милев, Български лични и семейни имена от XVII век, Известия на народния етнографски музей, 1921, кн. 3—4.
 Млад I — Ст. Младенов, Към етимологичното обяснение на някои кумански собствени имена, Известия на българския археологически институт, III, 1925.
 Млад II — Ст. Младенов, Бележки върху новонайдения надгробен надпис на Видипската болярка Станислава, СбБАН, 48, 1934.
 Млад III — Ст. Младенов, Има ли нещо румънско в имена като Радул, Драгул, Тихол и др., Родна реч, IX, 1935—36, кн. 3.
 Млад IV — Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941.
 Пен — Ив. Пенков, Батановци, Географски преглед, IV, 1928, кн. 4.
 Поп. — К. Попов, Местните имена в Белослатинско, ГСУ, ФФ, 64, 2, 1960.
 ПОС — Псковский областной словарь с историческими данными, Ленинград, 1967.
 Преобр — А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, Москва, 1910—1914.
 Радл — В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, СПб, IV, 1911.
 РСб — Родопски сборник, София, 1965.
 Сим I — Б. Симеонов, Етимологичен речник на местните названия от Годечко, ГСУ, ФФ, 40, 1960.

- Сям II — Б. Симеонов, Особена билингвистична бройна система в детските игри в Софийско, Български език, XVI, 1969, кн. 4.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров, Москва—Ленинград, 1966.
- Сок I — М. Соколкин, Личните имена и називите на населените места и други местности во Велешката и Прилепската нахја во втората половина на XV век, Македонски јазик, XV, 1964, 1—2.
- Сок II — М. Соколкин, Македонски јазик, XVI, 1965.
- СНМЦБ — Списък на населените места в Царство България, София, 1921.
- Спрос I — Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката на св. Синод на българската църква, София, 1900.
- Спрос II — Е. Спространов, Опис на ръкописите в Рилският манастир, София, 1902.
- Стойк I — Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи, Известия на ИБКМ за 1959 г., т. I (VII), София, 1961.
- Стойк II — Р. Стойков, Хубави старинни български имена, забравени днес, Земеделско знаме, 63, бр. 34, 10. II. 1965.
- Стойк III — Р. Стойков, Турски източници за миналото на Севлиево и Севлиевско, сб. „Севлиево и Севлиевският край“, София, 1967.
- Стойч — Кр. С. Стойчев, Тетевенски говор, СБНУ, XXXI, 1915.
- Стоян — Л. Стојановић, Стари српски записи и патиси, Београд, 1902—5.
- ТУС — Телефонен указател на София, София, 1968.
- Туп — Н. М. Туликков, Словарь древне-русских личных собственных имен, СПб, 1903.
- Труб — О. Н. Трубаков, История славянских терминов родства, Москва, 1950.
- Фас — М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, Москва, I, 1964.
- Хол — Хр. Холиолчев, Наставката -ул (-ул') в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968.
- Хрис — Г. Христов, Местните имена в Маданско, София, 1964.
- Цон — Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека на София, т. I, София, 1910.
- Шан — Н. М. Шанский, Этимологический словарь русского языка, Москва, 1965.
- Вер — Er. Verneker, Slawisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1908—1913.
- Маг — T. Maretić, O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba, Rad jugoslavenske akad. znanosti i umjetnosti, 81, 14, Zagreb, 1886; 82, 15, 1886.
- Имен — Imenik mesta, Beograd, 1960.
- Дур — Iv. Duridanov, Trakisch-dakische Studien, Sofia, 1969.
- Мик I — Fr. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personennamen, Heidelberg, 1927.
- Мик II — Fr. Miklosich, Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862.
- Конст — N. A. Constantinescu, Dicționar onomastik românesc, București, 1963.
- Слав — Fr. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, Krakow, 1965.
- Слстп — Słownik staropolskich nazw osobowych, Warszawa, t. I, z. 1, 2, 1965.
- Своб — J. Svoboda, Staročeská osobní jména a naše příjmení, Praha, 1964.
- Вамб — H. Vámbéry, Etymologisches Wörterbuch der türko-tatarischen Sprachen, Leipzig, 1878.